

**Міністерство охорони здоров'я України
Харківський національний медичний університет**

В.І. КРАВЧЕНКО, І.Ю. РОБАК, А.А. ГРОМОВ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій для студентів

**ХАРКІВ
ХНМУ
2012**

УДК 32(042.3)
ББК 66.0я7
К78

*Затверджено вченою радою
ХНМУ. Протокол № 11 від 21.12. 2011 р.*

Рецензенти: *В.Я. Зимогляд* – канд. істор. наук, доц.
(Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)
Т.В. Арзуманова – канд. істор. наук, доц.
(Харківський національний університет будівництва та
архітектури)

Кравченко В. І., Робак І. Ю., Громов А. А.
К78 Політологія: конспект лекцій для студентів. – Харків: ХНМУ,
2012. – 137 с.

Посібник підготовлено у відповідності до програми курсу «Політологія». В ньому розкривається сутність та методологія предмета, коротка історія розвитку світової та української політичної думки, основні політичні категорії, процеси та явища, які становлять основу функціонування політичної системи. Особлива увага приділена проблемам політичного розвитку України. Вперше розглядається історія становлення та сучасні проблеми державної політики в галузі охорони здоров'я.

УДК 32(042.3)
ББК 66.0я7

© Харківський національний медичний
університет, 2012

© Кравченко В. І., Робак І. Ю., Громов
А. А. 2012

Передмова

Сучасна концепція вищої освіти в Україні включила курс політології як обов'язковий (нормативний) для вивчення в усіх ВНЗ республіки. Дійсно, в умовах бурхливого розвитку політичних процесів, розпаду імперій, утворення і становлення нових країн, боротьби за політичний вплив і контроль над ними з боку великих країн і блоків не розумітися у політиці означає не розумітися у тому, що відбувається у світі, яке майбутнє чекає країну і світ у цілому, яка роль кожної людини, а надто ж еліти суспільства у всіх цих процесах.

Завданням вищої школи є не тільки підготовка фахівців у тій чи іншій галузі, а і формування широкого наукового світогляду молоді – майбутніх керівників, організаторів, політичних діячів, лідерів – тої частини суспільства, яка являє собою його еліту.

Зростає вплив політики на всі сфери життя суспільства і саме вона все більше залежить від усвідомлення суспільством політичних процесів і явищ не тільки на поверхневому, емоційному, а і на більш ґрунтовному теоретичному рівні. Людей вже не задовольняє ставлення «подобається – не подобається», у них виникає закономірне питання: «А як повинно бути?» Відповідь на нього дає вивчення даного курсу.

На формування певного політичного світогляду у майбутніх лікарів, на розуміння зв'язку політики і стану здоров'я людей, необхідності не тільки професійного, а і політичного підходу до охорони здоров'я у країні і світі спрямований курс політології у медичному університеті.

Безумовно, у такому стислому поданні, яким є конспект лекцій неможливо розкрити всю структуру, функції, принципи організації діяльності політичних систем, але основні поняття, роль, закономірності їх функціонування у посібнику викладено достатньо, щоб мати не тільки уявлення, але і змогу аналізу, оцінки, прогнозування політичних явищ і процесів, які відбуваються, визначити своє ставлення до них та шляхи і способи власної політичної участі.

Посібник складено таким чином, щоб студенти мали змогу не тільки підготуватись до семінарських занять, а і ознайомитись з темами та питаннями, винесеними на самостійне вивчення, що дозволить мати цільне уявлення про предмет.

Авторами при підготовці посібника використані вітчизняні та зарубіжні джерела, власні наукові роботи.

Зауваження та побажання щодо посібника із вдячністю будуть сприйняті авторами та використані при підготовці більш ґрунтового видання.

Тема 1. Політологія як наука. Предмет і метод політології

План лекції

1.1. Політика як соціальне явище.

1.2. Предмет, метод та функції політології.

1.1. Політика як соціальне явище

Існує багато підходів до визначення сутності політики:

У Платона – це мистецтво, здатність жити в умовах поліса;

У М. Вебера політика – це прагнення до влади, її завоювання, утримання у різних соціальних колективах;

Д. Устон вважає, що політика – реалізований владою розподіл цінностей;

На думку П. Меркла політика у своїх найкращих проявах – це шляхетне прагнення до справедливості та розумного порядку, а у найгірших – це корислива жадоба влади, слави, багатства.

Все різноманіття визначень політики можна звести до трьох основних підходів:

1. Політика – це *мистецтво* управління державою, участь у справах держави, напрямки розвитку держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави. Це – державницький підхід.

2. Політика – сукупність настанов, цілей, методів, якими керуються у внутрішніх справах суспільні класи, політичні партії та рухи, держава і їх *практична* діяльність, спрямована на досягнення мети. За цим визначенням політикою є, по-перше, не тільки діяльність держави, а і всіх інших суб'єктів, що займаються організацією управління суспільством. По-друге – політика включає дві складові: теоретичну і практичну. Цей підхід – комунікаційний. У витоках його – Аристотель.

3. Владний: Політика – особливий вид діяльності людей щодо завоювання і здійснення влади. М. Вебер: «Хто займається політикою, той прагне влади».

Який вірний? Кожен по-своєму. Є і багато інших. Але всі їх об'єднує те, що політика – це явище життя суспільства. Вона виникає у суспільстві, спрямована на організацію суспільства і захист у тій чи іншій мірі інтересів певних соціальних груп.

Звідси випливає два основоположні постулати

I – Політика як явище суспільного життя, як певний вид діяльності повинен включати дві складові – теоретичну і практичну.

II – Політика своєю головною метою має певну організацію суспільства задля задоволення потреб й інтересів як суспільства в цілому, так і перш за все його панівної верстви.

Маючи все це на увазі сутність політики можна визначити так:

Політика – це специфічна теоретична і практична діяльність держави, влади, політичних партій, громадських рухів і організацій, окремих особистостей, спрямована на визначення напрямків і цілей розвитку суспільства, організації та управління суспільством з метою їх досягнення та задоволення потреб і інтересів як суспільства в цілому, так і його панівних верств.

1.2. Предмет, метод та функції політології

Що ж є предметом політології?

Якщо виходити з понять системи і політики, то можна прийти до висновку, що держава, політичні партії, громадські рухи і організації, політичні особистості, тобто суб'єкти політики вступають між собою та суспільством у певні відносини, мають об'єднуючу мету, якісь загальні норми, що регулюють відносини між ними, а значить вони створюють певну суспільну систему. Їх дії взаємопов'язані, впливають одне на одне, і це ще раз підтверджує їх системність. Нарешті, діяльність цих суб'єктів обов'язково спрямована на суспільство, а її результатом є той чи інший стан суспільства.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що хоча політологія це наука про політику, та предметом цієї науки є політична система суспільства. Політика – це той чи інший спосіб функціонування політичної системи, тому якщо ми хочемо мати аналіз тієї чи іншої політики, ми повинні проаналізувати, перш за все, політичну систему даного суспільства: яка її структура, як функціонують елементи її структури, яка роль народу, наскільки реально політична система підпорядкована волі народу і т.ін.

Узагальнюючи викладене вище, предметом політології в широкому розумінні можна, мабуть, вважати політичну систему суспільства, закономірності, принципи і механізми її формування, функціонування й розвитку на мікро- та макрорівні.

У вузькому розумінні, оскільки ядром політичної системи є політична влада, предметом політології можна вважати дослідження сутності політичної влади та її інститутів, закономірностей їх виникнення, функціонування і перетворення.

Як і будь-яка суспільна наука, політологія повинна використовувати певні загальні для цих наук, а також специфічні, тільки їй властиві методи дослідження.

Загальними є діалектичний і системний методи. Перший дозволяє розглядати політичні процеси і явища в їх становленні і розвитку, у взаємозв'язку з іншими не тільки політичними, але й економічними, соціальними та іншими сферами суспільства. В основі системного методу лежить цілісний підхід до політичної системи, визнання і розуміння взаємозв'язку і взаємозалежності між структурними елементами цієї системи. Виходячи з цього, об'єкт дослідження сприймається як єдине ціле, а при аналізі зв'язків між окремими елементами враховується їх вплив на цілісний об'єкт і систему загалом.

Специфічними для цієї науки методами є історичний, порівняльний, емпірико-соціологічний, біхевіоральний та деякі інші.

Історичний метод – вивчення політичних явищ у процесі її становлення і розвитку, у зв'язку з минулим.

Порівняльний метод базується на співставленні політичних процесів та явищ і виділенні на цій основі загального і особливого, головного і другорядного, закономірного і випадкового.

Емпірико-соціологічний метод дозволяє використовувати в дослідженнях соціологічні прийоми, аналіз чинників реального політичного життя. На його основі виявляються тенденції, закономірності політичних рішень, складаються політичні прогнози тощо.

Емпірико-соціологічний метод залежно від об'єкта дослідження включає такі підходи:

- інституційний (вивчення політичних інститутів; змісту, структури, організації та функціонування політичної влади);
- діяльний (досліджується розвиток політичних процесів, політичної діяльності);
- соціологічний (визначається вплив політики на особистість, соціальні групи й навпаки – їх вплив на політику).

Біхевіоральний метод (від англ. *behavior* – поведінка, вчинок) ґрунтується на аналізі політичної поведінки особистостей і соціальних груп. При цьому вирішальними чинниками поведінки вважаються психологічні мотиви, а вихідними даними дослідження є емпіричні факти.

Інші методи:

= контент-аналіз – кількісний аналіз будь-якого роду політичної інформації. Основа – цілеспрямоване вивчення політичних документів: конституції, програм партій, виступів політичних діячів тощо;

= спостереження – метод збору первинних емпіричних даних: систематичне, цілеспрямоване сприйняття та реєстрація політичних фактів;

= опитування – усне або письмове звернення до певної сукупності людей з тими чи іншими питаннями з метою виявити їх ставлення, оцінку, відношення.

Окреслюючи функції політології, варто виходити з того, що як суспільна наука вона виконує соціальну роль, має певні зобов'язання перед суспільством. Тому однією з найважливіших для цієї науки є *пізнавально-світоглядна* функція, що реалізується у формуванні певних знань, поглядів, понять про політичні процеси і явища в суспільстві.

Поряд із цим, знання і розуміння політичних процесів у суспільстві, їх закономірностей, прогнозування їх розвитку, можливих наслідків політичних рішень слугує теоретичним фундаментом для політиків різних рівнів, владних структур у політичній діяльності, насамперед при визначенні напрямку, стратегії і тактики державного управління – тобто політологія в цьому разі виконує *методологічну* функцію.

Прогностична функція. Ця функція полягає у тому, що знання закономірностей політичних процесів та явищ, їх співставлення з процесами, що відбуваються в країні дозволяє скласти прогноз політичного розвитку.

Зрештою, політична система суспільства і, передусім, держава, може прогресивно розвиватися, а влада може ефективно виконувати свої функції. Якщо це суспільство не тільки розуміє, але й підтримує її, усвідомлено обирає раціональні шляхи здійснення владних рішень, підтримує або обґрунтовано опонує, а не піддається емоційному впливу політиканів і популістів, які найчастіше висувують у політиці свої корисливі цілі, спекулюючи «підтримкою» народу. Тобто, мова про формування в суспільстві політичної свідомості, політичної культури і на цій основі – залучення до демократичних процесів, до активного політичного життя усієї свідомої його частини. У цьому полягає *виховна* функція політології.

Отже, політика – чи не найважливіша складова життя суспільства, і являє вона собою сферу відносин між людьми, що виникають з приводу організації та функціонування державної влади. Політологія як наука вивчає політичне життя, політичну систему суспільства у всьому різноманітті її структури, процесів, явищ і виробляє наукові рекомендації, прогнози політичного розвитку, є основою формування політичної свідомості та політичної культури в демократичному суспільстві.

Питання для самоконтролю.

1. Коли виникає політика, як специфічна сфера діяльності суспільства?
2. Для чого у сучасних умовах навіть пересічному громадянину необхідно розуміння політичних явищ та процесів?

3. Яким чином можна визначити сутність політики?
4. Чому політика – це явище суспільного життя?
5. Що являє собою політологія як наука і у чому суть предмета цієї науки?
6. Чому не зовсім вірним є твердження, що предметом політології є політика?
7. У чому полягає сутність діалектичного та системного методів дослідження політичних систем, процесів і явищ?
8. Чому у політології використовується біхевіоральний метод?
9. У чому полягають головні функції політології: пізнавально-світоглядної, методологічної, виховної.

Завдання для самостійної роботи.

1. Спробуйте обґрунтувати необхідність вивчення політології у медичному університеті; необхідність знань цієї науки для майбутнього вашого життя.
2. Наведіть приклади впливу політики на життя вашої родини, вашого особистого життя.

Тема 2. Політика в історії суспільної думки

План лекції

- 2.1. Політична думка Стародавнього світу.**
- 2.2. Політичні ідеї Середньовіччя.**
- 2.3. Розвиток політичної думки Нового часу.**

2.1. Політична думка Стародавнього світу

Політична діяльність і політична думка виникають у людському суспільстві ще за стародавніх часів. *Безпосередніми причинами появи політики стали суспільний розподіл праці та виникнення і розвиток на цій основі приватної власності на засоби виробництва, поділ суспільства на соціальні верстви, класи та утворення державності. Це вимагало певного правового закріплення управління суспільством, створення відповідних інститутів влади.* Головним змістом політичної діяльності було мистецтво управління суспільством, механізм здійснення влади і правосуддя. Тому в той період політичні дослідження мали переважно прикладний характер і ґрунтувалися на досвіді, традиціях, обрядах, ритуалах тієї чи іншої країни. Влада, управління країною її володарем трактувалося як божественне явище, а сам правитель найчастіше обожнювався або видавався за особу, яка діє від імені і з волі Всевишнього.

Однак уже в цей період постає проблема ролі народу у державі й політиці. З'являються перші демократичні форми правління, що набули найбільшого розвитку і філософського обґрунтування в Стародавніх Греції та Римі. І якщо для давньосхідних політичних поглядів характерним було обґрунтування деспотичності, необмеженості влади правителя, то тогочасній європейській політичній думці було притаманне дослідження різних форм державного правління, пошук їх оптимальності, утвердження політичного статусу вільної людини, її прав та свобод.

Староєгипетські погляди на соціально-політичний устрій суспільства знайшли відображення у настановах Птаххетена – візира єгипетського фараона Айсеса (2690–2625 до н.е.). Тут розкриваються сутність і структура влади, подано ієрархічну піраміду суспільства. На вершині цієї піраміди боги – покровителі Єгипту, нижче – їхні обранці – фараони, ще нижче – залежні від фараона і пов'язані з ним жерці, потім – рабовласники, під ними – вільні хлібороби й ремісники, а в основі піраміди – раби. Цю піраміду можна вважати першою спробою наукового обґрунтування соціально-політичної структури суспільства. За критерії такої побудови були прийняті соціальний статус людини, її майнове і політичне становище. У цих настановах *висувається ряд положень щодо стратегії розвитку суспільства: принцип рівності та свободи людей при народженні; мета життя – щастя людини; проголошувався етичний принцип суспільної добродійності та ін.* Багато із цих настанов було покладено в основу подальшого розвитку політичної думки й політичної практики (вчення Платона про структуру суспільства і держави, розвиток структури та функцій влади тощо.).

Однією з найвпливовіших доктрин в історії політичної думки Стародавнього Китаю стало конфуціанство, родоначальником якого був філософ Конфуцій (551–479 до н.е). Вислови, думки, настанови Конфуція зібрані його учні в книзі «Лунь юй» (Судження та бесіди). *Основними категоріями конфуціанства у політиці стали поняття благородного мужа, любові до людини і правил ритуалу.* Управління країною, за Конфуцієм, здійснюється благородними мужами на чолі з правителем (імператором) – «сином неба». Він, як батько сімейства, піклується про всіх, керуючись принципом добродійності, порядності, чесноти, його «сім'я» – народ – шанує його беззастережно підкоряється; причому, форми прояву поваги, шанобливості, покори чітко визначені у вигляді ритуалів (правил поведінки, в яких визначалися, відображалися відносини між правителями та підлеглими). Політика – сфера діяльності влади і тільки влади, народ не має ніяких політичних прав, він – покірний, безсловесний виконавець волі можновладців.

На відміну від конфуціанства, заснований китайською юридичною школою новий напрям вчення про державу, право, мораль базувався на узаконенні норм і правил поведінки, винагородженні і покаранні, наса-

дженні страху перед законом та владою, невідворотності та жорстокості покарання за порушення або відступ від законів. Тобто, в систему законів були зведені всі, передусім економічні відносини (особливо формування казни за рахунок податків), жорстко регламентувалися всі сторони громадського життя. Цей напрям пізніше одержав назву *легізм* (від грец. *legis* – закон).

Якщо конфуціанство виголошувало, то легізм законодавчо закріпив відсторонення народу від влади і від політики.

Легізм узаконював примусовість, жорстокість, зневажання права й моралі з боку правителів по відношенню до підлеглих, застосування сили для примусу в ім'я держави. А держава – це володар, який спирається на скарбницю і примус.

Історичне значення цього напрямку полягає у тому, що політичні відносини, влада, її повноваження, верховенство та недоторканість тут не тільки освячуються божественними силами, ґрунтуються на традиціях і ритуалах, а набувають нового законодавчого оформлення. До сили традицій додається сила закону, яка стає основою влади. Закони і їх верховенство як головного засобу впливу влади на суспільство і нині є найважливішою складовою політичних систем у всіх державах світу.

Великий внесок у становлення світової політичної думки, формування ідей організації суспільного життя і держави внесли старогрецькі філософи, особливо у VI–II ст. до н.е.

Найвищого розвитку суспільно-політична думка Стародавньої Греції того часу досягла у філософії Платона (427–347 до н.е.) та Арістотеля (384–322 до н.е.). У трактаті *«Держава»* Платон аналізує форми державного правління і поділяє їх на правильні та неправильні. При цьому правильними він вважає монархію й аристократію, якщо вони законні, а їх діяльність спрямована на досягнення блага і справедливості. Неправильні форми: тимократія – панування честолюбців, що прагнуть до збагачення, займаються поборами і корупцією, тобто це влада користолубців; олігархія – панування купки багатіїв, злодіїв, майстрів темних справ, здатних на злочин людей; демократія – влада більшості, що може бути законною (обраною) і незаконною (якщо народ захоплює владу шляхом насильства). За демократії, на думку Платона, у будь-якому разі через нездатність демосу (народу) управляти державою із його маси виділяється демагог, який узурпує владу і стає тираном. Тиранія – влада одного над усіма, що приходить на зміну демократії, яка вироджується. Платон стверджує, що тиран приходить до влади через популізм, брехливі обіцянки благ народові, а потім знищує непокірливих і невдоволених. Влада ця тримається на підступництві та насильстві, а тому не може бути правильною.

Платон доходить висновку, що навіть правильна форма правління згодом перетворюється на свою протилежність – неправильну: монархія – на тиранію, аристократія – на тимократію та олігархію. *Причиною такого*

переродження є пожадливість, яка панує над людиною, особливо, якщо ця людина перебуває при владі, спонукає до зловживання цією владою. Звідси такий висновок: жодна з існуючих на той час форм державного правління не може вирішити проблему блага і справедливості. Для її розв'язання і подолання «пожадливого інтересу» Платон пропонує проєкт «ідеальної держави», тобто правильно організованої і справедливої держави, в якій людина може розкрити свої найкращі здібності, досягти висот майстерності, не буде виявляти свої підлі риси і буде щасливою. Така ідеальна аристократична держава складається із трьох соціальних верств: правителів-філософів, воїнів-стражів і трудівників – хліборобів, ремісників, торговців тощо. Цей розподіл забезпечить стабільність держави як спільного поселення громадян. Держава Платона – це афінська ідеалізація єгипетського кастового устрою суспільства. У цій державі кожний прошарок виконує тільки свої функції, усі підпорядковані правителям, а правління здійснюється мудрецькими-філософами. Така держава справедлива, тому що всі верстви служать їй як певній цілості і займаються своєю справою, не втручаючись у справи інших. А, як вважає Платон, «займатися своєю справою і не втручатися в чужі – це і є справедливість».

Сутність конструкції держави Платона полягає у фундаментальній перебудові полісного життєустрою: усунення від управління суспільством більшості вільних громадян і передача їх політичних прав замкненому прошаркові управлінців та їх помічників. У цій державі «жалюгідні домагання» більшості підкоряються «розумним бажанням» меншості. Саме ця концепція лягла в основу тоталітарного державоцентризму. Людина для держави, а не держава для людини – кредо політичної філософії Платона.

Видатним учнем Платона був Арістотель. Він продовжив його політичні дослідження і водночас піддав ґрунтовній критиці ідеалізм учителя. Головний політичний твір Арістотеля «Політика» – винятково глибоке і всебічне політичне дослідження держави, форм влади.

Прийнявши ідею Платона про правильні і неправильні форми державної влади, він вводить класифікацію цих форм за числом правлячих осіб та метою використання влади в державі. До правильних форм він відносить монархію – правління однієї особи заради загального блага, аристократію – правління деяких кращих в інтересах усіх та політію – збалансоване правління виборної більшості заради загального блага. До неправильних – тиранію – необмежене правління одного заради власного блага, олігархію – правління купки багатіїв, що використовують владу для власної наживи, і демократію – необмежене правління незаможної більшості, яке здійснюється в інтересах її самої.

Для Арістотеля не так важливо, скільки осіб здійснює державну владу, це залежить від конкретних умов: в одній державі доцільніша царська влада,

в іншій – аристократія. Для нього перш за все були важливі внутрішні принципи організації влади – те, заради чого вона діє. Головне – щоб вона була не абсолютною, а відносною; не необмеженою, а регульованою. Найповніша реалізація задуму такої форми володарювання можлива, вважає Аристотель, у політії (системі регульованої демократії), яка являє собою аристотелівську конструкцію еталону влади взагалі.

Аристотель вважає, що фундаментальною основою стійкої «правильної» демократії має стати «середній елемент», який, нейтралізуючи крайні претензії протилежних соціальних полюсів, може об'єднати їх до стану хоча й відносної, але досить стабільної цілісності.

Політія в Аристотеля означала одночасно і «конституцію», і «республіку». За цієї форми державного управління здійснювалося більшістю, яка володіла майновим цензом, обиралася народом і контролювалася ним. У «Політиці» Аристотель вперше в історії політичної думки підкреслює, що держава водночас із управлінням суспільством повинна виконувати і морально-виховну функцію, піклуватись про освіченість народу, адже тільки такий народ може створити політію. Інструмент політики – держава, а державним благом є справедливість, при цьому останньою є те, що слугує для загального добра. Аристотель вперше зв'язав політичну форму з соціальною структурою суспільства і висунув ідею змішаних, помірних режимів. Ця ідея стала однією з фундаментальних в історії політичної думки і лежить в основі демократичних форм держави дотепер. Отже, в розумінні політики, і у визначенні ролі держави та мети державного управління погляди Аристотеля принципово відрізнялися від поглядів Платона.

Серед політичних мислителів Стародавнього Риму особлива постать – Марк Тулій Цицерон (106-43 до н.е). Йому належать праці «Про державу», «Про закони», «Про природу богів» та ін. Цицерон обстоював ідею природно-історичного походження держави: держава і право виникають не довільно, а за вимогами природи, що включають також і людську природу. І хоча держава-республіка заснована на велінні загального розуму і справедливості, вона одночасно являє собою справу народу і виникає в результаті його згоди у питаннях прав і спільності інтересів. Головним із прав народу є право приватної власності та інтереси, що виникають на цій основі. Тому первинною причиною виникнення держави була охорона власності. Основу права становить справедливість, першою вимогою якої є не шкодити іншим і не порушувати чужої власності.

Цицерон дотримується поглядів Аристотеля щодо форм держави: царська влада, влада оптиматів (аристократія), народна влада (демократія). Як і Аристотель він обґрунтовує доцільність змішаної форми влади, найважливішою перевагою якої є стабільність держави і правова рівність його громадян. Цицерон виділяє також категорію «право народів», істотним принципом якого є необхідність дотримання зобов'язань, що

накладаються міжнародними договорами. Ідеї цього вченого, трибуна будуть підняті з глибини віків і ляжуть в основу цілого ряду сучасних політичних теорій і напрямків політичної думки: походження держави і влади, правової держави, права і відповідності йому законів та ін.

Отже, політична думка Стародавнього світу характеризується досить інтенсивними і всебічними дослідженнями. Багато із тих набутків покладено в основу не лише подальших теоретичних досліджень, але й практики політичної діяльності наступних періодів розвитку людства, аж до сучасності.

2.2. Політичні ідеї Середньовіччя

Політична думка Середньовіччя розвивалася не так інтенсивно. Це обумовлено рядом обставин. Насамперед, це слабкість світської влади через слабкість самих держав, що утворилися на руїнах древніх імперій. Звідси виникає друга обставина – *сила релігії, яка піднеслася над державністю, була регіонально-інтернаціональною і закріпила своє панування в різних державах. Такими основними релігіями стали християнство, іслам, буддизм. Із зміцненням феодальних держав, посиленням в них світської влади виникала необхідність теоретичного обґрунтування та юридичного закріплення цієї влади і тих відносин, які вона утверджувала. Тому головною політичною проблемою середньовіччя стає проблема співвідношення церковної і світської влади, церкви і держави.*

Спад у розвитку політичної думки призвів до переміщення центру тяжіння в суспільній свідомості від держави до церкви, тому *переважна частина суспільства знаходилась під панівним впливом догматичного релігійного мислення.*

Проте навіть у цей період (друга половина I ст. н.е. – початок XVII ст.) політична думка розвивається: вивчаються і формулюються принципи влади, державного устрою, ролі соціальних груп і класів та ін.

У період *раннього Середньовіччя* політична думка розвивалася головним чином на Сході. Найбільш відомими іменами цього часу і цього регіону були: *проповідник Мані (216–277), що розробив вчення про боротьбу Добра і Зла, Світла і Темряви; філософ Аль-Фарабі (870–950), який спробував викласти свій проект ідеального міста-держави, побудованого не у відповідності до вимог Корану, а на основі суспільних, світських відносин; Абу Алі Ібн-Сина (Авіценна, 980–1037), котрий також працював над проектом розумного (ідеального) суспільства і держави, в якому розробив соціальну структуру суспільства (правителі, трудівники, воїни), а також визначив принципи взаємовідносин між ними, що базувались на засадах ієрархії (послідовній підпорядкованості за підлеглістю).*

Для європейської політичної думки Середньовіччя характерним є пошук вирішення проблем політики і влади на основі двох суб'єктів

останньої: духовної (церква) і світської (держава). І якщо Аврелій Августин (354–430) проголошував пріоритет церкви над державою: «держава, не підпорядкована церкві, нічим не відрізняється від зграї розбійників», то інший ідеолог католицизму чернець Фома Аквінський (1236–1274), не заперечуючи вищої ієрархії «небесної істини», обстоює незаперечність феодальних законів, неприпустимість їх порушення, тому що вони випливають із волі та розуму бога. Світська (феодальна) влада освячена, на його думку, богом, а тому вона пріоритетна.

З розвитком економічного потенціалу держав, виникненням третього суспільного стану – *бюргерства* – *завойовує визнання юридичне конструювання держави, а в політичній сфері з'являються представницькі органи: кортеси (Арагона, Кастилія), парламент (Англія), Генеральні Штати (Франція), які істотно регламентують (обмежують) прерогативи монархів. Англійський правознавець Фортескью пояснює: «Крім влади короля над народом, повинна існувати влада над королем».* Поява міст-республік (Венеція, Генуя, Флоренція, Гамбург та ін.) затвердила представницьку владу як засіб вираження інтересів різноманітних соціальних груп. Марсилій Падуанський (бл. 1280–1343) у трактаті «Захисник світу» висовує ідею суспільного договору як чинника виникнення держави та обґрунтовує ідею народного суверенітету у формуванні влади, згідно з якою верховним законодавцем і єдиним джерелом влади у державі є народ-суверен. Він перший відмежовує законодавчу владу від виконавчої, рішуче виступає проти панування церкви над державою, заперечує правомірність церковного суду, інквізиційних трибуналів, примусовості у справах релігії. У 1327 р. М. Падуанського за його політичні погляди судом інквізиції було відлучено від церкви і засуджено до страти на кострі. Але йому вдалося уникнути цієї кари завдяки друзям.

Найбільш суттєвий внесок у розвиток політичної думки Середньовіччя було зроблено в епоху Відродження.

Визначним представником цього періоду вважається італійський філософ, політик Ніколло Макіавеллі (1468–1527). У головних своїх політичних працях «Государ», «Роздуми про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції» Макіавеллі висловив цілий ряд принципово нових поглядів щодо політики, держави і влади. Політичні погляди Макіавеллі ґрунтувалися, у першу чергу, на реаліях тогочасної політичної дійсності і зводилися до таких положень:

- *влада – не божественний інститут, а результат дії реальних земних сил;*

- *влада не може і не повинна підкорятися принципам християнської моралі, а має керуватися своїми, серед яких можливі жорстокість і обман, демагогія і підступність, хитрість і наклеп. «Мета виправдує засоби» – саме це положення стало основою макіавеллізму;*

- *політика – автономна сфера людської діяльності, в якій існу-*

ють «природні причини» і «корисні правила», що дозволяють «враховувати свої можливості», щоб передбачати заздалегідь хід подій і вживати необхідних заходів;

- головний стимул поведінки людини - інтерес, який породжує егоїзм, і для обмеження цього егоїзму необхідно введення держави - вищої сили, здатної поставити людину у певні рамки;

- форма держави визначається розподілом політичних сил у суспільстві й умовами, за яких ця держава розвивається;

- держава означає політичний стан суспільства: відносини пануючих і підлеглих, наявність відповідним чином організованої політичної влади, наявність юстиції, запровадження законів і т.ін.

Історичною заслугою Макіавеллі є те, що він одним із перших став розглядати державу з позиції людини і виводити її закони з розуму і досвіду, а не з теології.

2.3. Політична думка Нового часу

У цей період створюються три основні напрямки розвитку політичної думки.

I – *Консервативний* – представники Т. Гоббс і В. Гегель – відстоювали:

- збереження існуючої політичної системи і влади монарха, хоча і допускали формальну можливість народу відстоювати свої права (у В. Гегеля – через громадянське суспільство);

- недоцільність політичної участі, політичної функції народу в цілому та окремої особистості. У кращому випадку, народ і особистість може захищати і реалізовувати свої інтереси через інститути громадянського суспільства, яке базується на основі створення умов реалізації економічних інтересів;

- суспільство – управляється вищою владою (монархічною). Будь-яке втручання суспільства у політичну владу веде до «війни всіх проти всіх» – Т. Гоббс.

II – *Ліберально-демократичний* – представники Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, І. Бентом, Дж. Міль – відстоювали:

- необхідність реформування політичної системи суспільства і обмеження абсолютної влади монарха на основі розподілу влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд на чолі з монархом) і незалежну судову. Такий розподіл, на їх думку, дасть можливість встановлення компромісу між основними політичними силами: монархії з феодалами, буржуазії з народом;

- народ і особистість (окрема людина) мають політичні права, які реалізуються у праві обирати парламент і навіть контролювати всю владу через своїх депутатів (І. Кант). Крім того, народ може приймати безпосередню участь у розробці і обговоренні законів, перш за все – конституції;

- суспільство, народ є єдиним джерелом влади, і якщо влада не захищає інтереси народу, останній може змінити владу, але конституційним, демократичним шляхом, не порушуючи основ суспільства – власності (І. Кант).

III – *Радикально-революційний* – представники Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, Ф. Енгельс. В. Ленін – відстоювали:

- необхідність докорінного зламу буржуазно-феодальної політичної та капіталістичної економічної систем, держави експлуататорів та переходу до прямого народовладдя (егалітарна республіка – Ж.-Ж. Руссо, комунізм – К. Маркс, В. Ленін через перехідний період диктатури пролетаріату та першу фазу – соціалізм);

- повне знищення буржуазної держави з її поліцейсько-репресивним апаратом. заміна її державою народу;

- суспільство складається із двох дружніх класів – пролетаріату (робітників) та селянства на першому етапі, при комунізмі – безкласове.

В концепції марксизму народовладдя підмінялося на першому етапі диктатурою пролетаріату як найбільш згуртованого, свідомого і організованого класу. А керівною і направляючою його силою повинна була стати партія, що об'єднувала найбільш свідому частину класу. Реально ж влада перейшла до партійних функціонерів, які були відірвані і від свого класу і навіть від партії. Такого перебігу К. Маркс не міг передбачити, а в практиці соціалістичного будівництва в СРСР і інших країнах соціалізму створилася могутня партійно-бюрократична еліта, яка повністю замінила собою владу народу і стала невідконтрольною, над народною владою з авторитарним і навіть тоталітарним режимами.

Таким чином, політична думка і політична наука пройшла довгий і складний шлях становлення і розвитку від настанов з управління державою до сучасних теорій і концепцій і державотворення, та вивчення сучасних глобальних світових політичних процесів.

Питання для самоконтролю.

1. Коли і ким у світовій політичній думці була висловлена ідея про рівність людей при народженні?
2. Що запропонував Платон для подолання пожадливого інтересу влади і утвердження «правильної» форми правління?
3. У чому полягають принципи розбіжності поглядів Арістотеля і Платона в політиці?
4. Що запропонував Арістотель для створення освіченого, політично свідомого суспільства?
5. Чому проблема співвідношення, пріоритетності церковної і світської влади була головною у політичній думці Середніх віків?
6. За які політичні ідеї було засуджено до страти М. Падуанського? Хто це зробив? Чому?

7. Внесок Н. Макіавеллі у відродження наукового підходу в політичній думці.
8. Інтереси яких класів виражали консерватори, ліберали та радикал-революціонери у політичній думці Нового часу?
9. У чому полягала ідея розподілу влади? Основою якого напрямку політичної думки стала ця ідея? Хто вважається батьком-засновником цього напрямку?
10. У чому полягає ідея радикал-революційного напрямку політичної думки Нового часу? Чому засновники не бачили іншого виходу як пролетарська революція і знищення буржуазної держави?
11. У чому виявилась неспроможність ідеї та практики диктатури пролетаріату?

Завдання для самостійної роботи.

1. Узагальніть основні ідеї Стародавньої політичної думки.
2. Обґрунтуйте неактуальність головної політичної проблеми Середньовіччя: співвідношення церковної (релігійної) і світської влади для східних держав.
3. Основні теоретичні засади ліберальної політичної думки.
4. Основні теоретичні засади революційної політичної думки.

Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні

План лекції

- 3.1. Коротка історія української політичної думки від Київської Русі до XIX ст.**
- 3.2. Політологічні концепції українських вчених дореволюційного періоду.**
- 3.3. Основні політичні концепції міжвоєнного періоду.**
- 3.4. Теоретичні проблеми сучасної політології.**

3.1. Коротка історія української політичної думки від Київської Русі до XIX ст

Українська політологія предметом свого дослідження має насамперед українську державу в широкому аспекті. Завдання цієї науки полягає у вивченні різних теорій української державності, дослідженні історичних етапів її становлення і розвитку в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими народами та країнами; сутності українського народу, його соціальної, національної і територіальної диференціації тощо.

Свій історичний початок українська політична думка бере від часів утворення феодальної держави Київська Русь.

У першій половині XI ст. з'являється перший суто політичний твір київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать» (1049 р.), у якому він прагнув теоретично обґрунтувати незалежність Київської держави від Візантії та ідею сильної княжої влади. Подальшого розвитку ідеї Іларіона набувають у літописі «Повість минулих літ» (1123 р.), створеному орієнтовно ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Тут на основі історії слов'янських племен і Київської держави літописець відкидає візантійську ідею виникнення Київської Русі нібито в результаті її водохрещення під впливом Візантії, засуджує княжі усобиці, що послаблюють Русь перед зовнішніми ворогами.

Київська Русь ще у X–XI століттях мала законодавче упорядкування. Головним державним документом того часу була «Руська Правда» (Ярослав Мудрий), яка закріплювала владу князя та відносини між нею і народом, встановлювала норми феодального права, регламентувала економічні стосунки у суспільстві, судоправство. Настанови нащадкам щодо зміцнення держави, єднання й подолання внутрішніх чвар викладені в «Повчанні» Володимира Мономаха.

Завоювання Київської Русі татаро-монголами фактично ліквідувало її державність і надовго загальмувало розвиток політичної думки.

Відродження політичної діяльності і, отже, політичної думки починається в добу формування козацької республіки в першій половині XVII ст., особливо під час національно-визвольної боротьби під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Саме в цей період Україна утверджується як держава, встановлює дипломатичні відносини з рядом держав, проводить активну міжнародну діяльність, формує місцеві органи влади.

Особливо знаменний в історії української політичної думки 1710 рік, коли принципи демократизму, прагнення затвердити політичний устрій, заснований на свободі, рівності, соціальній справедливості, було втілено в «Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького» - договорі між гетьманом П. Орликом і запорожцями. Ця Конституція не набула чинності через наступ на права і свободи українського народу царської влади Росії, що завершився повним розгромом і заборону Війська Катериною II. Однак вона мала величезне значення як документ, у якому вперше в історії України юридично закріплювалися демократичні засади, покладені в основу державно-політичного устрою.

Конституція вперше в європейській історії утверджувала реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природньому праві народу на свободу і самовизначення; модель, яка базувалася на не відомих до цього часу демократичних засадах суспільного життя.

В преамбулі, 16-ти статтях Конституції та присязі гетьмана Орлика передбачалося встановлення національного суверенітету і визначення кордонів України, забезпечення демократичних прав людини, *визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме: єдність та взаємодія трьох гілок влади: законодавчої (виборна Генеральна Рада, яка мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку, обмежені у своїх діях законом) та судової (Генеральний суд, який мав діяти незалежно і приймати рішення на підставі закону)*. Значна увага в Конституції приділялася соціальним низам - рядовим козакам та посполитим. Для їх захисту від експлуатації та пригнічення, надмірних данини й робіт, великих тягарів та поборів гетьман повинен був взяти їх під свою опіку. Він мусив також забезпечити утримання козацьких вдів та сиріт. У цілому ця Конституція за умови відокремлення від Росії мала стати правовою підвалиною побудови незалежної української держави.

XVIII століття в історії політичної думки України характеризується поширенням Просвітництва. Активними творцями політичної філософії тоді виступали Григорій Сковорода, Яків Козельський, Станіслав Десницький, Семен Гамалія, Михайло Гаврилов, Петро Лодій, Володимир Капніст, Василь Каразін та ін. Вони не тільки поширювали в Україні й Росії просвітницькі ідеї західноєвропейської політичної думки, але й самі зробили великий внесок у розробку політичних проблем. Це проблеми людини, її прав і свобод, держави і права, становлення державності, влади і

державних форм правління та ін. А Василь Назарович Каразін започаткував у 1805 р. перший на підросійській Україні університет з медичним факультетом.

3.2 Політологічні концепції українських вчених дорядянського періоду

Процес становлення і формування політичної науки в Україні припадає на XIX–початок XX ст. Передові люди Росії та України в першій половині XIX ст. упритул підійшли до розуміння необхідності докорінної реформації несправедливого феодально-колонізованого устрою Російської імперії, шукали форми об'єднання сил для боротьби із самодержавством і кріпосництвом, а в колах української інтелектуальної еліти все більше уваги приділялося проблемі незалежності.

Відкриття 1805 року першого в підросійській Україні Харківського, а потім 1834 року – Київського університетів обумовило формування нової української політичної думки.

Після Вітчизняної війни 1812 р. серед передової частини російського дворянства починає поширюватися ідея лібералізму, республіканського і конституційного устрою держави та політичної влади, створюються таємні політичні організації, в яких дискутуються питання перебудови російської держави. Діяльність цих організацій тісно пов'язується з Україною. Великий вплив на формування політичних поглядів зробили гуртки прогресивної інтелігенції та прогресивно налаштованих офіцерів. Очолювали ці гуртки в Харкові – Василь Каразін – чиновник, у Полтаві – Іван Котляревський – письменник, у Кам'янці – офіцер Володимир Раєвський. На Україні діяло Південне товариство дворян-революціонерів на чолі з Павлом Пестелем. Повстання декабристів (1825) та їхні ідеї знаходять благодатний ґрунт в Україні: поширюються проекти скасування кріпацтва, формування нових політичних відносин між Україною та Росією та ін.

У 40-х роках на Україні формуються два основних напрями в суспільно-політичній думці: ліберально-демократичний і революційно-демократичний. Ідеологами першого були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, продовжили – Володимир Антонович, Михайло Драгоманов; другого – Сергій Подолинський, Тарас Шевченко, Микола Гулак, пізніше – Леся Українка, Іван Франко та ін.

Однією з таємних політичних організацій в Україні стало Кирило-Мефодіївське *товариство*, створене наприкінці 1845 – початку 1846 р. у Києві, яке замість імперії проголошувало ідею створення слов'янської демократичної федерації. Засновниками його були професор Київського університету М. Костомаров, вчений М. Гулак і студент В. Білозерський. Ідейним натхненником цієї організації був родоначальник української політології М. Костомаров – видатний російський історик, котрий присвятив більшу частину своєї наукової діяльності відтворенню справжньої історії України і дослідженню політичних процесів, що відбувалися в ній.

Він вперше під час вивчення питань державного життя України застосував наукові методи аналізу та концепції європейських шкіл.

Членами товариства були видатні постаті українського народу: Т. Шевченко, А. Навроцький, П. Маркович, П. Куліш та ін. Основні завдання, що ставило їх перед собою Кирило-Мефодіївське товариство, були такі:

- створення слов'янського союзу християнських республік;
- необхідною умовою утворення такого союзу проголошувалось знищення кріпацтва і абсолютистської царської влади в Російській імперії;
- поширення християнського суспільного ладу на весь світ;
- об'єднання слов'ян при збереженні за кожним народом права на утворення своєї суверенної республіки, побудованої на демократичних засадах.

Влада в цих республіках мала обиратися на певний термін і включати дві гілки: законодавчу – сейм і виконавчу – президент. Передбачалася повна суспільна і політична рівність громадян. Шляхи досягнення означених цілей – державні реформи, поширення просвітництва, проповідь християнських ідей, моральне удосконалення людей.

М. Костомаров вважав, що передумовою створення федерації є державна самостійність слов'янських республік та встановлення ними тотожних основних законів, які затверджували б республіканський устрій, скасовували кріпацтво. Для дієвості федерації в ній повинні бути єдина грошова система; узгоджені відносини з іншими державами; утримання невеликої спільної армії при створенні в кожній республіці своєї міліції. Виконання цих функцій покладалося на федеративні керівні органи, зокрема президента і конгрес, які обиралися б на чотири роки. Широко розвивалися б ідейно-культурні зв'язки, що базуються на принципах християнства.

Дослідження суспільно-політичної історії України продовжували видатні вчені й громадські діячі, послідовники Костомарова – Володимир Антонович і Михайло Драгоманов.

В. Антонович (1834–1908) – учень Н. Костомарова, за ідейними переконаннями – поступальний культурник, народник, демократ, прихильник ідеї демократичної рівності та політичної свободи.

У своїх дослідженнях раннього періоду В. Антонович засуджував із позицій демократії та прав народу «польський період» української історії з пануванням шляхти, експлуатацією «недержавних» народностей, до яких відносилися й українці. Це об'єднувало його з М. Костомаровим, однак на відміну від свого вчителя, який розробляв ідеї союзу суверенних держав і республіканського народницького правління, Антонович взагалі не був прихильником української державності як елементу життя суспільства. Невід'ємною ознакою українського народу він вважав його приро-

джену нездатність і нелюбов до державного життя, а натомість протиставляв державі з її регламентацією та апаратом, політикою державності заради державності апофеоз вільного творчого співтовариства. Пізніше учень Антоновича М. Грушевський пояснював цей радикалізм учителя трьома чинниками, що вплинули на погляди вченого: 1) традиційною українською опозицією чужій державності, яку сприйняв Антонович, вивчаючи історію українського народу; 2) природженою традиційною польско-шляхетською підозрілістю й ворожістю до будь-якого зміцнення державної влади; 3) неприйняттям будь-якої державної влади, а тим більше російського царату, який «виховував» ці вільнолюбні елементи в душі сліпої покори до себе.

Підтримуючи ідеї лібералізму М. Костомарова, В. Антонович неодноразово підкреслював шкідливість для України зв'язків із Росією, насамперед у культурному відношенні, а в одному з листів М. Драгоманову 1885 р. він пише, що українство не можна уявити без федеративно-автономних прагнень, але існує набагато більше шансів на проведення в життя федералізму південно-західнослов'янського, аніж російського.

Особливе місце в становленні і розвитку української політології займає М. Драгоманов (1841–1895) – видатний учений, громадський і політичний діяч.

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під впливом класичного лібералізму і його ідей правової рівності, свободи та гідності людини; англійського лібералізму, еволюціонізму і конституціоналізму. Він був прихильником ліберальної європейської історіософії та ідей захисту особистості від тиску держави. Вважав за необхідне демократизувати державну адміністративну машину шляхом заснування органів місцевого самоврядування; дотримувався принципу національного самовизначення (скільки народів – стільки й держав).

Цей вплив позначився і на політичній програмі М. Драгоманова, що в основному зводилася до:

- визнання за державою з її політичною системою та конституцією можливості координації суспільного економічного життя, створення конституційно-репрезентативної системи;
- еволюції існуючої політичної системи шляхом проведення широких політичних реформ;
- виняткового значення культури, що повинна стати ідеологією визвольної боротьби та основою функціонування майбутньої республіканської держави;
- орієнтації на Західну Європу, досвід якої має стати джерелом прогресу в Україні й Росії: від абсолютної монархії до парламентсько-земського самоврядування;
- ідеї федералізму і «громадівського соціалізму» як вирішальної умови перебудови царської імперії на автономній основі.

У політичній діяльності М. Драгоманов дотримувався принципів моральності: «чисте діло вимагає чистих засобів». Він вважав, що ніякі компроміси із совістю, терор, диктатура не можуть служити засобами побудови кращого суспільно-політичного ладу.

Найбільшого втілення політичні погляди М. Драгоманова набули в його проєкті «Вільної спілки», де обґрунтовується можливість зміни державного устрою в Російській імперії, зокрема в Україні. Відправними моментами його концепції були ідея громадянських свобод і децентралізації влади, які Драгоманов вважав обов'язковими умовами дійсно конституційного ладу. На зміну централізації слід ввести місцеве самоврядування (громад, волостей, повітів, земель). При цьому кожен орган самоврядування має внутрішню самостійність, виконує всі функції громадського управління, які входять до його компетенції, а ті з них, що виходять за межі його компетенції – передаються вищим органам. Найбільше повноважень повинно мати земельне самоврядування. Центральній владі, заснованій на двопалатній, на зразок американської, системі, надавалася роль координатора взаємовідносин органів місцевого самоврядування.

Головною ланкою його концепції є рівність прав усіх громадян, гарантована конституцією. У цілому творчість М. Драгоманова в галузі політичної науки справила величезний вплив на становлення і розвиток української політології, на творчість наступних поколінь національних політологів. Саме Драгоманову наша наука зобов'язана тим, що від народницької утопії вона стала на новий державницький шлях і заклала основи демократичної розбудови української держави.

3.3 Основні політичні концепції міжвоєнного періоду

Ідеологія державності відродилася під час першої світової війни і революційних подій 1917–1920 років, а після цього розвивалася головним чином в еміграції, тому що в умовах Радянської України, особливо після її входження до складу СРСР, такої можливості не було. Історична складність цього періоду відобразилася в різноманітті підходів до проблеми державності, однак домінуючою залишалася проблема незалежності, критеріїв історичної оцінки тієї чи іншої форми державного правління.

В цілому за світоглядним чинником в українській політичній науці можна виділити такі напрями: демократичне народництво (український соціалізм), лібералізм, націонал-демократизм, консерватизм, націонал-комунізм, інтегральний націоналізм. Проте основною проблемою для всіх напрямів залишилася проблема української державності, яка вирішувалася головним чином за трьома варіантами: республіканська Україна у складі федерації; незалежна Україна з конституційною монархічною (гетьманською) або з республіканською владою.

Виходячи із цього, В.А. Потульницький диференціює українську політологію цього періоду на три основних напрями: новонародницький, консервативний і національно-державницький.

Новонародники (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін) залишалися на позиціях народництва, однак їхня ідеологія істотно відрізнялася від народництва ХІХ ст. У концепції державного будівництва вони розробляли історичний аспект культурної і державної творчості української нації, етнополітичних характеристик українського народу і його сусідів.

Прихильники новонародницького напрямку вважали вищими критеріями історичної оцінки української державності закріплення прав народу і забезпечення його добробуту. Вони обґрунтовують теорії федералізації, федералістичних традицій в Україні і на цій основі можливість її об'єднання з тими країнами, із якими вона підтримувала історичні зв'язки (Литвою, Білорусією, Росією, Словенією, Словаччиною, Хорватією, Чехією), вважаючи, що федерація сприятиме зміцненню української державності. Головні засади, на яких слід будувати українську державність, на їхню думку, такі:

- опора на власні, історично притаманні українському народові цінності: право народу, демократизм, безкласовість, розуміння народу як територіального об'єднання всіх громадян, що проживають в Україні, незалежно від їх національності, класової приналежності, віросповідання й мови;
- право народу в цілому і кожної окремої людини є вищим за право держави;
- пріоритет інтересів трудового народу в Україні, домінанта звільненої від експлуатації капіталом праці, пріоритет соціальних інтересів над національними;
- форма державного правління в Україні - президентська або парламентська республіка.

Для консерваторів (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) характерним було обстоювання ідеї пріоритетності інтересів держави над інтересам нації, тому що, як вони вважали, без держави немає і нації, а є тільки народ в етнічному розумінні. Найбільш прийнятною формою державного правління в Україні вони вважали конституційно-монархічну. Консерваторів об'єднували три загальні ідеї:

- 1) критичне ставлення до ліберально-демократичних основ суспільного ладу;
- 2) визнання провідної ролі держави в суспільно-економічному житті;
- 3) пошук нових методів організації державного порядку і суспільних відносин, що спиралися б на представництво всіх класів.

Націонал-державницький напрям в українській політології (С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман та ін.) базувався на ідеї безу-

мовного визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну автономію і державну незалежність. Головним критерієм історичної доцільності тієї або іншої форми державного будівництва вони вважали інтереси нації та держави за домінування суверенності нації над суверенністю держави. Вчені цього напрямку, обґрунтовуючи концепцію української національної держави і права народного самовизначення, спирались на свої пошуки в галузі національно-визвольного руху українського народу, його давні демократичні традиції. Концепцію національної держави вони будували у формі внутрішнього об'єднання народів (С.Дністрянський), федерації земель (О Ейхельман), балтійсько-чорноморської федерації (С. Рудницький).

Захищаючи право українського народу на самовизначення в межах своєї власної території, вони вбачали в ідеях демократії та республікансько-демократичної державності основу життя української нації, що спрямовує народ на боротьбу з територіальними зазіханнями інших держав.

Таким чином, у політичній думці України в цей період розвивалися ідеї федералізму і суверенітету, утвердження людини як самодостатньої цінності, обґрунтовувалася неповторність і своєрідність українського руху національного відродження й т. ін.

3.4 Теоретичні проблеми сучасної української політології

Проблема України між Сходом і Заходом – одна з головних для політологів української діаспори повоєнного періоду. Суть її полягає передусім у визначенні характеру і ступеня впливу Сходу (найперше – Росії) і Заходу (Західної Європи) на розвиток української нації: культури, релігії, політичних поглядів і процесів, державності тощо.

Одним із перших цю проблему взявся вивчати професор Б. Крупницький. Будучи прихильником територіальної, а не етнічної державно-національної концепції, він висловлює думку про історичну близькість України до Європи, до якої Росія наближалася тільки в окремі моменти своєї історії. Виходячи з цього, характер боротьби України проти Польщі – це боротьба проти фізичного підпорядкування, боротьба ж проти Росії – це боротьба проти східного духовного впливу, який за своєю сутністю є чужим для України. Українська ментальність, на його думку, виросла на європейському ґрунті і є специфікацією європейського менталітету. Тому для майбутньої державної розбудови європейська орієнтація України матиме надзвичайно важливе значення.

На відміну від Б. Крупницького, професор І. Лисяк-Рудницький вважав, що національний характер кожного народу формується під впливом двох чинників: з одного боку, рис, поширених серед багатьох сусідніх народів, а з іншого боку, - рис, властивих тільки даній етнічній спіль-

ноті. Ступінь впливу цих чинників визначається особливостями його історичного розвитку.

Щодо України він вважав, що український світогляд формувался під більшим впливом Західної Європи. Водночас І. Лисяк-Рудницький не погоджується з думкою про нівелюючий і руйнівний вплив Сходу на Україну. Для української історії, вважає учений, характерним є співіснування двох традицій – західної (соціально-політичної) та східної (християнсько-духовної), синтез яких найбільш яскраво виявився за часів Київської Русі та Козацької держави XVII ст. Іншими словами, Схід мав і позитивний вплив на формування українського національного характеру. Зокрема в релігії, домінування тільки західної, латинської релігії могло б назавжди, як у часи польської держави, утвердити на землі українського народу ворожу йому польсько-католицьку соціальну систему.

Професор Я. Пеленський головну увагу у своїх дослідженнях приділяє українсько-російським і українсько-польським відносинам, тому що саме вони уособлюють найбільший вплив Сходу і Заходу. Деструктивний, на його думку, вплив Росії на Україну полягає в тому, що, московська та імперська Росія ніколи не мала репрезентативних інститутів, стверджувала автократичний режим і авторитарні форми правління. Це привчило населення сприймати ці явища як природні, нормальні. Така ж традиція збереглася й у Радянському Союзі. У разі ж незалежної української державності Росія завжди буде вважати це загрозою цілісності Росії, ніколи не відмовиться від великодержавного статусу і завжди ігноруватиме життєві проблеми російського суспільства, а замість цього концентруватиме зусилля на зміцненні імперії. Ці проблеми Росія намагатиметься вирішувати за рахунок когось іншого, у тому числі й за рахунок України. Тому Україні, думає Я. Пеленський, буде важко звільнитися і досягти незалежності, не вирішивши російської проблеми.

Проблема історичних (перспективних) та неісторичних (безперспективних) народів розроблялася в українській політології І. Лисяком-Рудницьким, Р. Роздольським, Г. Грабовичем.

Основи поняття історичності та неісторичності народів були закладені ще Г. Гегелем і Ф. Енгельсом, які вважали, що народи, котрі не змогли створити міцну власну державу в минулому, втратили можливість створити її і в майбутньому. Серед них були і слов'янські народи Австро-Угорської імперії, зокрема українці Галичини. Тобто, відповідно до цієї теорії, оскільки український народ не мав своєї державності з усіма її атрибутами в минулому, він є неісторичним.

На думку І. Лисяка-Рудницького, критерієм історичності нації є збереження її вищих соціальних верств - носіїв політичної свідомості й вищої елітарної культури. Значна русифікація та колонізація української еліти і навіть відсутність останньої в українській нації, на його думку, ставить наш народ у ряд неісторичних.

Професор Г. Грабович, не погоджуючись із Рудницьким, відзначав, що українська еліта першої половини XIX ст. практично цілком виходила з вищих класів. Крім того, ознаками історичності нації він вважав національну культуру, історичний досвід, традиції, що зберігалися й передавалися від покоління до покоління, а отже характеризували український народ як історичний.

Мабуть, брати до уваги тільки державницькі, соціокультурні чи класові критерії поодиноці при визначенні історичності або неісторичності з погляду наукового обґрунтування буде не зовсім коректним. Наш народ має свою власну, нехай трагічну, історію державності. Саме в Україні була прийнята перша у світі демократична конституція (1710), що проголошувала права народу і поділ влади; українці, незважаючи на заборони, насильство з боку сусідніх імперій (Російської зі сходу і півночі, Отаманської з півдня, Австро-Угорської, а раніше Речі Посполитої із заходу), спрямовані на економічне, соціальне, культурне, релігійне придушення всього національного, зуміли у цьому багатовіковому протистоянні й боротьбі відстояти свою національну гідність, свою мову, традиції, багату і неповторну культуру.

Народ, що має власну державність (нехай навіть обмежену в умовах колишнього Союзу), свою розвинену економіку, свій потужний науковий потенціал, свою героїчну історію, свою високорозвинену національну культуру, трудові та інші традиції, вважати неісторичним, таким, що, не має майбутнього, було б виступом проти правди, проти об'єктивності - основи наукового пізнання.

Питання для самоконтролю.

1. Що являв собою державний документ Київської Русі «Руська правда».
2. Чим характеризувався період Б. Хмельницького?
3. Найбільш важлива політична подія Війська Запорізького 1710 р. і її значення для розвитку європейської політичної думки.
4. Які головні політичні події і чому зумовили відродження політичної думки в Україні у XIX ст.?
5. Яким бачили майбутнє України кирило-мефодіївці?
6. Політичне майбутнє України у баченні В. Антоновича.
7. Внесок М. Драгоманова у становлення української політичної думки.
8. У чому полягав принципово новий підхід М. Драгоманова до формування державної влади, викладений ним у проекті «Вільної спілки»?
9. Охарактеризуйте основні положення політичного розвитку України, які обґрунтували ново народники (М. Грушевський, Г. Лашенко, С. Шелухін).

10. Які положення консерваторів можна було б запозичити, на вашу думку, в умовах сучасної України?
11. У чому ви вбачаєте привабливість ідей націонал-державницького напрямку політичної думки?

Завдання для самостійної роботи.

1. Досягнення, помилки та поразки української державності козацької доби.
2. Позитивні і негативні впливи Сходу (Росії) та Заходу (Польщі, Австро-Угорщини) на Україну.

Тема 4. Політична система суспільства.

План лекції

4.1. Політична система суспільства. Сутність і функції

4.2. Типи політичних систем

4.3. Політична система України та проблеми її удосконалення

4.1. Політична система суспільства. Сутність і функції

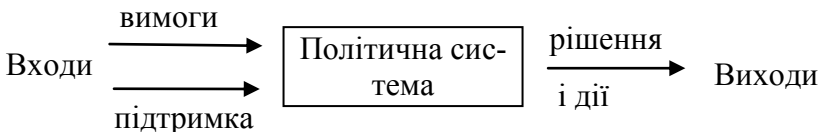
Політичне життя суспільства відбувається в рамках особливого соціального механізму, який забезпечує його цілісність, упорядковану єдність, взаємодію. Цей механізм називається політичною системою суспільства.

Що ж таке «система»? «Система» – це предмет, явище, або процес, що складається із якісно визначеної сукупності елементів, що знаходяться у зв'язках і відносинах та утворюють єдину цілісність.

Поняття «політична система» є одним із головних у політології. Його використання дозволяє виділити політичне життя із всієї сукупності суспільних відносин як самостійну частину або підсистему загальної суспільної системи. Як підсистема суспільства, політична система взаємодіє з іншими його підсистемами: економічною, соціальною, моральною, правовою, культурною та іншими.

Системотворчою ознакою політичної системи є та чи інша форма державної влади. Виходячи з цього: *політична система – це універсальна управляюча і регулююча система, що забезпечує єдність функціонування всіх інших підсистем суспільства на основі використання державної влади.*

Вперше термін «політична система» застосував американський політолог Д. Істон [«Політична система», 1953, «Системний аналіз політичного життя», 1965]. Політична система за Істоном складається із наступних основних підсистем: парламент, уряд, місцеве самоврядування, політичні партії, громадські організації. Виходячи з цього, Істон визначав механізм дії політичної системи як організм, що саморегулюється, саморозвивається, реагує на імпульси, що поступають із зовнішнього середовища. У політичній системі є вхід (куди поступають імпульси) і вихід – політичні рішення і політичні дії. Тобто:

Входи: конструктивні або деструктивні; підтримка або протест.

Виходи: у вигляді рішень, наявних дій.

Підтримка суспільства, що надається політичній системі, посилюється, якщо його очікування виправдовуються, політичні рішення задовольняють більшість суспільства. Вся система стабілізується. І навпаки – якщо очікування не виправдовуються, політичні рішення можуть мати негативні наслідки, що призводять до часткової, або навіть повної кризи політичної системи. У цьому випадку дестабілізується вся система суспільного життя.

Дослідження політичної системи продовжувалось і продовжується. На сьогодні дійшли згоди, що політичну систему можна визначити таким чином:

Політична система – це універсальна управляюча система суспільства, компоненти якої зв'язані політичними відносинами, і яка регулює відносини між соціальними групами, забезпечуючи стабільність суспільства та певний соціальний порядок на основі використання державної влади.

Формування політичної системи суспільства – досить складний процес, який пов'язаний з набуттям політичною сферою життя наступних ознак:

I. Стійка взаємозалежність різних елементів політичного життя.

II. Упорядкованість політичних відносин, наявність оптимального поєднання стабільності та розвитку.

III. Культурна основа політичної системи – спільність цінностей, сукупність політичних символів, переконань, що прийняті членами політичної спільноти.

IV. Спільне реагування всіх елементів на зовнішній вплив.

Структуру політичної системи суспільства можна уявити у вигляді чотирьох взаємозв'язаних і взаємообумовлених підсистем:

- організаційної, яка включає політичні інститути: державу і її установи, партії, суспільно-політичні організації та рухи, що є суб'єктами політичного життя, політичних лідерів та електорат;

- культурно-ідеологічної, до якої належать державна символіка, загальнодержавна ідеологічна концепція та ідеології політичних партій як сукупність теоретичних ідей, що виражають інтереси соціальних груп; релігії, політична свідомість і політична культура, суспільна думка;

- нормативної, що включає політико-правові, організаційні, морально-політичні та інші норми, виражені в конституції, інших законодавчих актах, а також традиціях політичного життя країни. (Політична норма – це правило політичного поведінки, визнане як у масштабі всієї держави, так і в рамках окремих політичних інститутів. Виконання політико-правових норм забезпечується авторитетом держави);

- інформаційно-комунікативної, до якої входять засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення в аспекті їхньої політичної діяльності;

сюди ж відносять мережу наукових і науково-інформаційних закладів, що займаються вивченням політики і накопиченням політичної інформації; форми взаємодії влади, суспільства та індивіда.

Політична система покликана виконувати цілий ряд функцій, які забезпечують життєдіяльність суспільства, його стабільність і розвиток. Найважливішими з них є:

- визначення цілей, завдань та шляхів розвитку суспільства;
- організація діяльності суспільства щодо виконання ухвалених цілей та програм;
- захист і забезпечення задоволення інтересів панівного класу або соціальної групи;
- забезпечення певного рівня захисту і задоволення інтересів інших класів та соціальних груп;
- узгодження інтересів класів і соціальних груп із загальнолюдськими інтересами;
- розробка правових норм організації суспільного життя в цілому та поведінки окремих людей і груп у суспільстві;
- регулятивно-управлінський вплив на ланки політичної, економічної, соціальної і інших систем і сфер суспільства;
- забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності й безпеки політичного устрою в країні та розвитку суспільної системи в цілому;
- захист інтересів суспільства і його безпеки у міждержавних відносинах;
- формування політичної свідомості громадян та залучення їх до політичної участі й політичної діяльності.

Ці функції кожна політична система виконує по-своєму, виділяє різні пріоритети у них, використовує різні засоби при їх реалізації. Це лежить в основі типології політичних систем.

4.2. Типи політичних систем

Основними загальноприйнятими критеріями класифікації політичних систем виступають характер і спосіб здійснення політичної влади, рівень економічного розвитку суспільства, тенденції соціального розвитку, об'єм, способи та можливості реалізації прав і свобод громадян, наявність чи відсутність громадянського суспільства та інші.

Однією з поширених у західній політології являється класифікація запропонована американським політологом Г. Алмондом, який вважає, що системотворчим чинником політичних систем є політична культура. За цією класифікацією виділяється чотири типи політичних систем:

1. Англо-американський тип політичних систем: характеризується спеціалізацією політичних відносин на виконанні особливих політичних

функцій (політичних партій, груп інтересів і ін.). Тут влада чітко виражена, бюрократизована і розподілена.

2. Континентально-європейські політичні системи, які об'єднують старі і нові політичні культури. Це політичні системи Франції, Німеччини, Італії.

3. Доіндустріальні і частково індустріальні політичні системи із змішаною політичною культурою. Тут є полярні політичні орієнтації, нерозмежованість функцій політичних систем, можливе застосування насильства.

4. Тоталітарні політичні системи – тоталітарна політична культура, відсутня свобода політичної участі, добровільні об'єднання громадян і політика контролюється монопольною партією.

Друга класифікація – на основі типу політичного режиму (3 типи).

1. Тоталітарні політичні системи: тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя, максимальне обмеження прав і свобод людини, відсутність легальної опозиції, фактично скасування розподілу влад, наявність тільки однієї правлячої партії, вождизм, всезахоплююча ідеологізація суспільства, жорстка централізація влади, милітаризація економіки під контролем держави, цензура на засоби масової інформації. Найбільш жорсткими тоталітарні режими – нацизм, фашизм, сталінізм.

2. Авторитарні політичні системи – проміжні між тоталітарними та демократичними політичними системами. Авторитарні системи характеризуються як режими особистої влади, влади правлячої групи. Існує легальна опозиція, але можливості її дії обмежені; у значній мірі обмежені політичні права і свободи громадян, парламент перетворено у другорядний орган влади. При авторитарній політичній системі домінує офіційна ідеологія, але допускають і інші ідеології, що лояльні до режиму. Участь мас у політичному житті носить обмежений характер, маси не приймають участі у формуванні напрямів політики, правляче угруповання здійснює свою владу практично без контролю з боку мас. Авторитарні політичні системи є перехідними, які з часом переходять або в демократичні, або у тоталітарні.

3. Демократичні політичні системи – характеризуються широким діапазоном прав і свобод громадян, вільною діяльністю правлячих і опозиційних партій; засоби масової інформації повністю вільні від цензури, відсутня офіційна ідеологія, але збережені національні світоглядні цінності. Влада чітко розділена і взаємодіє в утвердженні прав і свобод людини, пріоритетності інтересів суспільства над інтересами влади.

4.3. Політична система України та проблеми її удосконалення

Політична система України формувалась у буремні 17-ті -20-ті роки ХХ ст. і пережила кілька періодів: УНР, Гетьманська держава, Дире-

кторія, Радянська Україна, але у жодному з цих періодів вона не була демократичною. А після створення СРСР (30.XII.1922 р.) була встановлена політична система тоталітарно-радянського типу. Формально за конституціями 1924, 1936, 1977 рр. вища влада в СРСР належала Радам народних (трудящих) депутатів різних рівнів. Фактично влада належала верхівці КПРС – партійній номенклатурі зверху до низу. КПРС привласнила собі право формувати владу на всіх рівнях і у всіх сферах життя суспільства. Це фактично скасувало розподіл влад, хоча формально він існував.

Інститути громадянського суспільства (профспілки, молодіжні організації, дитячі організації, жіночі і ін.) створювались під егідою держави, а фактично – КПРС. Головною метою усіх цих інститутів було створення у свідомості громадян статичного (державницького) сприйняття політичної діяльності, коли у широкій суспільній свідомості особисті інтереси або повністю нівелювались, або відходили на другий план, поступаючись інтересам держави. При такому положенні влада досягала високого рівня мобілізації суспільства на виконання цілей і задач, що вирішувались радянською політичною системою («Партія сказала: треба, комсомол відповів: єсть!»). В економічній системі панувала адміністративно-командна система.

Рудименти цієї системи відлунюються у політичній системі України до сьогодні.

Але в цілому Україна обрала демократичний тип політичної системи, про що записано в Конституції (ст. 1).

Сьогодні у нас відбувається активний процес становлення нового типу політичної системи, що започатковано у змінах до Конституції 2004 р. і що потребує подальшого їх впровадження на рівні місцевих органів влади та місцевого самоврядування. Вибори 30.09.07. повинні були вирішити яким шляхом піде далі Україна: розширення демократії, чи посилення авторитаризму, але протистояння у Коаліції, протистояння Президента і Прем'єра показали, що політична система України перебуває у нестабільному і невизначеному стані. І з приходом до влади нових політичних сил зміни до Конституції України 2004 р. були скасовані Конституційним судом.

З точки зору існуючої в Україні системи політичних інститутів політична система характеризується як:

- перехідна від неправового до правового типу;
- легітимна для більшості населення (хоча тут питання!);
- перехідна до втілення консенсуальної моделі розв'язання соціальних конфліктів (але зберігається можливість суто конфронтаційної моделі: приклад: позачергові вибори до Парламенту 30.09.07 р.), протистояння у владі 2008-2009 рр.);
- миролюбна, неагресивна по відношенню до інших країн;

- позбавлена власної глобальної системи забезпечення національних інтересів (хоча амбіцій у політичних лідерів були і є: В. Ющенко, вступивши на пост Президента заявив, що ми (нова влада) понесемо демократію у інші республіки бувших СРСР Білорусію і Росію);

- система, яка поки що нездатна забезпечити зростання рівня і якості життя основних верств населення;

- світська;

- статизована (одержавлена);

- система з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики;

- система з політичним домінуванням певних соціальних верств (нових українців). У Верховній Раді більше 75% - мільонери і олігархи.

Основні напрямки формування і розвитку політичної системи України:

- побудова демократичної, правової, соціальної держави;

- формування і утвердження громадянського суспільства на основі, в першу чергу, створення вагомого і впливового середнього класу;

- подальший розвиток і удосконалення політичних норм, принципів (у несуперечливих правових законах);

- зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і особи;

- удосконалення роботи засобів масової інформації;

- формування політичної системи з визначеною ідеологією та чітким баченням майбутнього України.

Питання для самоконтролю.

1. Що являє собою політична система суспільства?
2. У чому головне призначення політичної системи?
3. У яких випадках суспільство буде підтримувати політичну систему і у яких – протистояти їй?
4. Які умови необхідні для формування політичної системи суспільства?
5. Що входить до організаційної (інституційної) підсистеми і її призначення?
6. Призначення нормативної підсистеми.
7. Призначення інформаційно-комунікативної підсистеми.
8. Роль культурно-ідеологічної підсистеми у функціонуванні політичної системи суспільства.
9. Охарактеризуйте основні функції політичної системи суспільства.
10. Класифікація політичних систем за Г. Алмондом, що у цій класифікації прийнято у якості системотворчого чинника?
11. Класифікація політичних систем за типом політичного режиму.

12. Головні проблеми формування і функціонування політичної системи України.

Завдання для самостійної роботи.

1. Дайте характеристику політичної системи сучасної України. У чому ви бачите проблеми ефективного функціонування кожної із підсистем?

Тема 5. Влада

План лекції

5.1. Поняття та види влади.

5.2. Засоби (ресурси), процес та шляхи досягнення влади.

5.3. Становлення державної влади в Україні.

5.1. Поняття та види влади

Серед системи суспільних відносин є такий їх вид, з яким ми зустрічаємося щодня. Це відносини влади – одна з визначальних, фундаментальних основ організації людського суспільства, важіль його упорядкованості і спрямованості. Влада існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: в родині, у виробничих колективах, в організаціях та установах, на певній адміністративній території, у межах держави й навіть у міжнародному співтоваристві. Ясна річ, на всіх цих рівнях сутність і характер влади різні. Проте скрізь і завжди вона пов'язана з волевиявленням однієї людини або групи осіб і підпорядкуванням цій волі з боку інших.

Англійський вчений і громадський діяч Б. Рассел називав владу фундаментальним поняттям у суспільних науках і порівнював її значущість з поняттям енергії у фізиці.

Проблема влади є основоположною і в політології, адже вся система політичних відносин прямо чи опосередковано пов'язана із владою.

Влада в найбільш узагальненій формі – це можливість однієї особи підпорядковувати, підкоряти собі волю інших (влада батька в сім'ї, начальника на виробництві, керівника в установі тощо).

Існують різні тлумачення сутності влади. Так, Б. Рассел визначає її як можливість "реалізації намічених цілей", американський політолог Г. Лассуелл розглядає владу на основі поведінкового підходу: це особливий тип поведінки, коли одні люди командують, інші підкоряються, а досягнення влади стає засобом поліпшення життя, придбання багатства, свободи й т. ін. А з психологічних засад (З.Фрейд, К.Юнг) влада – то не що інше, як індивідуальна поведінка людини, обумовлена її психікою: у одних є воля до влади, в інших – готовність до добровільного підкоряння. Існують також інші підходи. *У політичній літературі відправним є визначення, яке дав німецький соціолог М Вебер. Він вважав, що влада – це можливість того, що одна особа всередині соціальної спільноти буде у змозі здійснювати свою волю, незважаючи на опір і незалежно від того, на чому ця можливість ґрунтується.* Однак і досі через різноманітність владних відносин – і за сферами дії, і за видами – єдиної думки щодо сутності влади ще немає.

Розглядати цю проблему можна, мабуть, із двох сторін: соціально-побутової та соціально-політичної. У соціально-побутовому розумінні влада – це відносини, які означають можливість і право одних людей впливати на поведінку, діяльність інших для досягнення поставлених цілей завдяки авторитетові, через нерівність або ж примусово.

У соціально-політичному розумінні влада – реальна можливість панівної частини суспільства впливати своєю волею, підпорядковувати їй діяльність підлеглої частини на основі права, авторитету й насильства.

Оскільки будь-яка влада пов'язана з волевиявленням одного (одних) по відношенню до іншого (інших), то вона реально існує тоді, коли волевиявлення виконується добровільно, усвідомлене як необхідність, або ж силоміць, у супереч волі виконавця. Отже, влада – це складне соціальне явище, котре має певну структуру. Складовими елементами влади визначено: суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес здійснення.

Суб'єкт (актор) влади – це її активний, ініціюючий спрямовуючий волю елемент. Для виникнення владних відносин необхідно, щоб суб'єкт був наділений рядом характерних рис – передусім бажанням і волею до влади, готовністю брати на себе відповідальність. Але цього замало. Необхідні ще компетентність, знання суті справи на відповідному владному рівні, знання і врахування стану і настроїв підвладних, знання та уміння раціонально використовувати ресурси, авторитет.

Влада завжди передбачає двосторонню дію: крім суб'єкта влади, має бути її об'єкт, який підкоряється цій владі. Якщо такого підпорядкування немає, то немає і влади, навіть якщо актор, наділений волею володаря, має потужні засоби і апарат примусу.

Невизнання влади може проявитися в актах громадянської непокорі, відчайдушного опору, боротьби за повалення існуючої влади. І навпаки, якщо суб'єкт влади не тільки має волю, компетенцію і засоби примусу, але й підтриманий розумінням влади з боку громадян, її визнанням, довірою і добровільним підкоренням об'єктові влади, то така влада буде ефективною.

Від якостей об'єкта політичної влади значною мірою залежить те, якою буде ця влада. При сліпій, беззастережній покорі, при низькій політичній свідомості об'єкта влади, його вірі в ефективність «твердої руки» у суспільстві створюються сприятливі умови для авторитарних і тоталітарних режимів. А відтак, об'єкт влади – це не пасивний, а активний її елемент. І чим вища активність об'єкта, чим вище його політична свідомість, тим більше гарантій демократизації суспільства, легітимності влади, її ефективності. Інші складові влади, а саме засоби і процес, розглянемо нижче.

З усіх видів влади у політичній системі суспільства визначальну роль відіграє політична влада. *Політична влада – це реальна спроможність і можливість соціальної спільноти, індивіда виявляти свою волю в політиці і в правових нормах на основі політичних потреб та інтересів. Політичну владу можна визначити і як форму соціальних відносин, що характеризується спромо-*

жністю тих чи інших суб'єктів політики підкоряти своїй волі діяльність інших соціальних суб'єктів за допомогою державно-правових та інших засобів.

Політична влада має свої особливості:

- осмислення, усвідомлення політичних потреб суспільства, політичних інтересів і цілей;
- здатність і готовність суб'єкта виявити свою політичну волю;
- наявність політичних організацій, через які суб'єкт політичної влади здійснює політичну діяльність;
- охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів;
- забезпечення суспільного панування суб'єкта політичної влади.

Сугнісними рисами політичної влади є її суверенітет, воля, авторитет, примус.

Суверенітет – це незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство даного суб'єкта влади. Суверенітет політичної влади полягає насамперед у її незалежності й неподільності. Іншими словами, це означає, що політична влада над даним об'єктом не може бути розподілена між особами, групами, іншими соціальними суб'єктами з різними політичними позиціями. Навіть у багатопартійній системі, якщо політична державна влада здійснюється коаліціями, вона може здійснюватися тільки з позиції компромісу. Якщо цього немає, то й влада така не може бути ефективною і стабільною.

Воля – це наявність у соціального суб'єкта усвідомленої політичної мети, спроможності, готовності й рішучості послідовно домагатися її здійснення.

Авторитет – загально визнаний в країні і за її межами вплив суб'єкта політичної влади. Він виявляється в готовності об'єктів влади добровільно підкорятися наказам, розпорядженням, директивам, вказівкам, побажанням, що висловлюються у зверненнях суб'єкта влади.

Примус – це реалізація волі суб'єкта влади із застосуванням або загрозою застосування будь-яких засобів тиску, аж до фізичного насильства. Він є необхідною і легітимною ознакою, бо здійснення влади тільки на основі авторитету і в даний час, і навіть у віддаленій перспективі є утопією. Тому видається справедливим твердження М.Вебера: "Держава є таким союзом, що має монополію на легітимне насильство – інакше визначити його не можна".

Політична влада існує в різних формах: державна, партійна, влада громадських організацій та інформаційна. Головною, стрижнем політичної системи є влада державна.

Державна влада – це така форма політичної влади, яка виражає волю економічно і політично панівної спільноти, спирається на спеціальний примусовий апарат, має монополію на право видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення країни.

Державній владі властиві всі особливості політичної влади, а також:

- публічний характер;

- монополія на наявність спеціального апарату примушування, засобів організованого і законодавчо оформленого насильства, легальність і легітимність їх застосування у межах держави;
- наявність певного територіального простору, на який поширюється державний суверенітет і визначаються межі впливу державної влади;
- монополія на правове, юридичне закріплення влади;
- обов'язковість владних розпоряджень для всього населення.

Основними функціями державної влади є встановлення законів, організація їх виконання і здійснення правосуддя.

Поряд із політичною у суспільстві існують економічна, соціальна, духовно-інформаційна влади. Відповідно до функцій, що їх виконують органи державної влади, вона поділяється на законодавчу (парламент), виконавчу (президент, кабінет міністрів) і судову (верховний, конституційний, арбітражний суди і суди на місцях). За способами взаємодії суб'єкта й об'єкта влади її називають демократичною або авторитарною. Існують інші підходи до типологізації влади.

5.2. Засоби (ресурси), процес і шляхи досягнення влади

Під засобами влади слід розуміти усе те, що індивід або група людей, які перебувають при владі, використовують або можуть використовувати для здійснення свого впливу на підвладних.

Засоби (ресурси) влади поряд із суб'єктом та об'єктом виступають одним із найважливіших її чинників. Вони є обов'язковою умовою здійснення влади, її стійкості. Вони можуть використовуватись для переконання, заохочення або покарання. Існує декілька класифікацій ресурсів влади. Але переважно вони діляться (за способом впливу) на утилітарні (матеріальні та інші блага), примусові (заходи кримінального й адміністративного впливу) і нормативні (засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини).

Класифікація за структурою виділяє такі засоби влади: закони, суд, державний апарат, заходи примусу, партійну дисципліну, авторитет лідера, центральні та регіональні структури.

За сферами діяльності засоби влади діляться на:

- економічні (засоби виробництва, гроші, природні ресурси, родючі землі, продукти харчування та інші матеріальні блага, що використовуються або можуть використовуватися при здійсненні влади);
- соціальні (підвищення або пониження соціального статусу, нагороди, пільги та інші засоби соціального характеру);
- культурно-інформаційні (знання, інформація, а також засоби їх одержання, дослідження й поширення);
- силові (зброя й апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди: поліція, міліція, служба безпеки, армія, внутрішні війська). Традиційно цей вид ресурсів влади вважається найбільш ефективним, оскільки їх

застосування може не тільки примусити до покори але й позбавити людину вищих цінностей - майна, свободи і навіть життя;

- сама людина, що реалізує або бере участь у реалізації вказаних вище засобів.

Процес влади – це найрізноманітніші способи володарювання, форми впливу на поведінку людей. До них можна віднести прийняття законів, видання наказів, розпоряджень та організацію їх виконання із застосуванням усіх наявних засобів влади, підкоряння владі або ж непокору, організовані чи стихійні виступи на підтримку влади або проти неї.

Процес володарювання упорядковується й регулюється за допомогою спеціального механізму влади – системи організацій та норм їхнього устрою і діяльності. Цей механізм передбачає:

- наявність не менш як двох партнерів, що беруть участь у владних відносинах;
- акти, в яких визначаються волевиявлення можновладця стосовно підвладних і відповідальність за непокору;
- обов'язковість підпорядкування владі;
- суспільні норми, що закріплюють право одних видавати акти, і обов'язок інших їм підкорятися.

Способи володарювання можуть бути: демократичними (влада здійснюється за участі виконавців її рішень), авторитарними (одноосібне правління з обмеженим контролем над підлеглими), тоталітарними (всеосяжний контроль суб'єкта над об'єктом), конституційними (правління в рамках закону), деспотичними (всевладдя, сваволя і спирання на насильство), ліберальними (поважання свободи особи, її фундаментальних прав) та іншими.

Шляхи досягнення влади визначаються конкретними умовами, що склалися в державі на даний момент. Усе їх розмаїття можна типологізувати, беручи до уваги засоби і методи, до яких вдаються у боротьбі за владу. Найбільш узагальнено шляхи здобуття влади можна обмежити трьома видами: спадкоємність (передача влади у спадок одному із членів монархічної сім'ї), демократія (отримання влади в результаті волевиявлення виборців на виборах), насильство (захоплення влади індивідами, групою осіб, партіями в результаті насильницьких заходів: революцій, переворотів і т.ін.).

Передача влади у спадок – це традиційний шлях здобуття влади у країнах, де збережено абсолютну чи обмежену монархію. У більшості цивілізованих країн, в яких престол збережено як традицію, влада монарха обмежена конституцією і є скоріше символічною, ніж реальною, хоча монарх і виконує ряд функцій представницького характеру, підписує прийняті парламентом закони, здійснює помилування й т.ін.).

Найефективнішим шляхом до влади, що пов'язаний із мінімальними втратами для суспільства і забезпечує, як правило, найбільшу її легітимність, є демократичні вибори. Така влада може здійснювати зміни в країні, удосконалювати процес владарювання на основі політичних реформ. При цьому перетворен-

ня, навіть зміна влади, перебудова політичного і соціально-економічного життя суспільства здійснюються поступово, у відповідності з конституцією і здебільшого без докорінних змін існуючого ладу. Способи реформування можуть бути різними: реформи згори, тобто з ініціативи самої влади; поступове реформування політичної системи завдяки узгодженій діяльності політичних сил, що перебувають при владі або в опозиції; реформування економічної системи та її удосконалення на вимогу певних суспільно-політичних сил тощо.

Сучасний світ виробив не лише демократичні шляхи, але й широку палітру насильницьких форм захоплення влади, до яких вдаються різні політичні сили.

Одним із найбільш радикальних кроків є *політична революція* – суспільний рух і переворот, результатом яких стає повалення існуючої влади та зміна старого ладу, встановлення нового режиму, здійснення докорінних перетворень у всіх сферах життя суспільства. Цей шлях, як свідчить історія, пов'язаний із великими втратами для суспільства не тільки в політиці, але й в економіці, у соціальній сфері й т.д.

Контрреволюція – це боротьба поваленого революційним шляхом режиму реакційного класу або соціальної групи, що сходять з історичної арени, за повернення втраченої влади. Методи контрреволюції – саботаж, ідеологічна диверсія, підривна агітація, терор, збройна боротьба.

Мілітаристський шлях здобуття влади – захоплення державної влади з допомогою військової сили.

Політичні перевороти – форма переважно насильницької (зрідка ненасильницької) зміни політичної влади, в результаті якої управління країною переходить до нових політичних сил.

Найчастіше політичні перевороти не ведуть до значних, докорінних соціально-економічних перетворень (на відміну від реформ і революцій), а завершуються персональними змінами у центральній владі.

Види переворотів:

- *державний переворот* – насильницька або ненасильницька зміна глави держави чи уряду, приведення до влади нових політичних сил;
- *двірцевий переворот* – форма усунення від влади монарха і зведення на престол новою певною групою осіб, що діють при дворі;
- *путч* – форма боротьби певних політичних сил, які обмежені у владі, або не мають її із широким застосуванням репресій і спиранням на військових;
- *військова змова* – форма опанування влади військовими, при якій до влади на певний час приходять військові, але згодом, із зміцненням політичної стабільності в суспільстві, вони передають владу цивільним інститутам.

5.3. Становлення державної влади в Україні

Простежимо процес формування та завоювання державної влади в Україні у ХХ ст. До Лютневої (1917 р.) буржуазно-демократичної революції в Російсь-

кій імперії Україна не мала державності, а відтак і суверенної влади. Першою спробою встановлення державності і формування влади була організація 4 березня 1917 р. в Києві Центральної Ради, лідером якої було обрано професора М.С.Грушевського. Рада своїм Першим Універсалом від 10 червня 1917 р. проголосила автономію України у складі Росії, а Четвертим від 11 січня 1918 р. – незалежність УНР. Однак Центральна Рада не була дієздатною державною владою, оскільки не мала організаційної структури, яка дала б їй можливість здійснювати владу, вона не була легітимною, не мала впливу на всю Україну чи хоча б на більшу її частину. Дії влади були непослідовними, а саму Раду роздирали протиріччя та чвари, що й зумовило невдоволення народу, посприяло її поваленню й натомість захопленню влади за підтримки німецьких військ гетьманом П.Скоропадським 29 квітня 1918 р. Ця влада являла собою форму монархічного правління. Проіснувавши до 13 листопада того ж року й не здобувши підтримки народу гетьманат була повалений, а на зміну йому прийшла Директорія УНР – колективне правління на чолі з В. Винниченком – Голова, С. Петлюрою – Головний отаман республіканського війська та членами уряду Ф.Швецем, О.Андріївським, А. Макаренком. Еволюція Директорії відома: поступово вона перетворилась на суто авторитарну владу військового міністра С. Петлюри, який замість демократії встановив фактично режим особистої влади. Це обумовило обурення народу, збройний виступ проти неї, і зрештою повалення.

Паралельно з цими процесами у Харкові 11–12 грудня 1917 р. з'їздом робітничих, селянських і солдатських депутатів, який відбувався під беззаперечним впливом більшовиків, було проголошено Радянську владу. Фактично до початку січня 1919 р. ця влада існує формально і знаходиться в Москві, аж 6 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України прибуває до Харкова і тепер уже проголошує Українську Соціалістичну Радянську Республіку – УСРР. УСРР упродовж 1919 – 1920 рр. розповсюдила свою владу на центральні і східноукраїнські землі. Західноукраїнські землі увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. До кінця 1922 р. УСРР формально була суверенною, незалежною державою, а фактично підпорядковувалася більшовицькій центральній владі в Москві.

З 30 грудня 1922 р., після створення Союзу РСР, державна влада в Україні втрачає свій суверенітет, стає квазідержавною, бо контролюється союзною владою. З липня 1990 по грудень 1991 р. відбувається становлення нинішньої української державності і влади, а завершується цей процес прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України, яка законодавчо закріпила усі українські державницькі досягнення.

Питання для самоконтролю.

1. Без яких відносин неможливе організоване існування суспільства? Чому?

2. Як визначав сутність влади М. Вебер? Спробуйте обґрунтувати його думку.
3. Дайте характеристику складовим елементам влади.
4. дайте визначення політичної влади. Поясніть його сутність.
5. Охарактеризуйте особливості політичної влади.
6. Визначте сутність державної влади.
7. У чому сутність особистостей державної влади?
8. Що означає суверенітет державної влади та її публічність?
9. Що являє собою засоби (ресурси) влади? Поясніть де і коли можуть застосовуватись економічні, соціальні, культурно-інформаційні та силові засоби влади.
10. Які засоби влади є найбільш дієвими* Чому? Їх ефективність?
11. Назвіть способи володарювання.
12. Назвіть та дайте характеристику шляхів досягнення влади.

Завдання для самостійної роботи.

1. Спробуйте дати оцінку діючої державної влади в Україні з позиції виборця.
2. Охарактеризуйте революційність «помаранчевої революції».

Тема 6. Політичні режими

План лекції

6.1. Сутність політичного режиму.

6.2. Типи політичних режимів.

6.3. Закономірності переходу від тоталітаризму до демократії.

6.1. Сутність політичного режиму

Засоби й методи реалізації функцій політичної системи та процес здійснення державної влади залежать від того, на яких принципах базується вплив влади на суспільство, яка в державі структура політичних інститутів насамперед інститутів влади, чи є в суспільстві можливість організації партій і яка їх роль у політичному житті, яка форма держави. З урахуванням цих чинників сучасний французький політолог Ж.-Л. Кермонн складовими політичного режиму вважає:

1. Легітимність влади, тут мається на увазі законність державної влади та довіра до неї народом, її спроможність приймати і здійснювати рішення, що відповідають цінностям і інтересам більшості суспільства.

2. Структуру інститутів, через яку може здійснюватися (або не здійснюватися) воля більшості народу.

3. Партійну систему, що являє собою політично організовані сили, котрі представляють і захищають інтереси різних груп громадянського суспільства в державі. Наявність або відсутність партійних систем є, на його думку, визначальною рисою політичного режиму.

4. Форму держави як спосіб її організації та устрою, що включає насамперед організацію верховної державної влади, її органів, які реалізують загальнозначущі інтереси.

Отже, політичний режим можна визначити як сукупність характеристик для даного типу держави політичних відносин, засобів і методів здійснення влади, які обумовлюють можливості реалізації прав та свобод людини, захисту інтересів різних класів і соціальних груп як безпосередньо, так і через партійну систему.

Виходячи з цього, всі типи політичних режимів залежно від ступеня суверенітету народу і структури партійних систем можна об'єднати у дві великі групи: демократичні і недемократичні, або авторитарні. Такий підхід дозволяє сформулювати загальне уявлення про характер політичного режиму в країні, однак рівень демократичності, її реальність у різноманітні політичних відносин може бути неоднаковою.

Та це не єдина типологізація політичних режимів у сучасній політології. За основу приймаються і інші критерії, у відповідності до яких визначають такі політичні рекомендації.

В основі марксистського підходу лежить принцип класової сутності влади та панівної економічної системи. Відтак режими поділяють на соціалістичні, просоціалістичні (або соціалістичної орієнтації), капіталістичні, прокапіталістичні (або капіталістичної орієнтації) та змішані. Французький політолог М. Дюверже називає такі політичні режими, як: ліберальний авторитарний; демократичний, авторитарний і змішаний; монархічний (диктаторський), директорія (колективне правління), комбінований. Правда, у цій класифікації визначити критерій надто складно. Адже тут намішано і відносини володарювання, і форми правління, і якась їх комбінація.

В залежності від соціального складу правлячої еліти політичні режими поділяють на військові (демократичні і диктаторські), цивільні, військово-цивільні, клерикальні, теократичні (державна влада - в руках духовенства, глава держави є одночасно главою церкви); патріархальні (із сильним впливом традиційних політичних інститутів); квазідемократичні, за яких формально існують демократична конституція, представницька влада, політичні партії, які мало чим відрізняються одна від одної, але при цьому порушуються права і свободи людини, не дотримується принцип розподілу влади, надмірно посилюється виконавча влада або влада глави держави.

Такі підходи мають право на існування, однак, мабуть, це в більшій мірі відноситься безпосередньо до характеристики влади, а не в цілому до режиму. Адже влада, хоча і є надто важливим елементом режиму, сама залежить від тих політичних сил, що склалися в суспільстві, політичних відносин, які обумовлюють можливість завоювання влади і її здійснення, а це вже визначальні чинники режиму. Щодо ж марксистської концепції, то вона прийнятна для характеристики способу виробництва, а не для політичного режиму. Так у капіталістичній гітлерівській Німеччині і соціалістичному Радянському Союзі одночасно були однакові тоталітарні політичні режими.

6.2. Типи політичних режимів

Більш обгрунтованою, на нашу думку, є класифікація, запропонована польським політологом Є. Вятром і підтримана багатьма вітчизняними політологами, критерієм у якій служить рівень демократичності політичних відносин. Відповідно до цього політичні режими класифікуються як:

- 1) демократичні:
 - розгорнуто-демократичний,
 - демократично-авторитарний,
 - анархо-демократичний;
- 2) антидемократичні (авторитарні):

- тоталітарний,
- жорстко-авторитарний,
- авторитарно-демократичний.

Не вдаючись до детальної характеристики кожного з проміжних режимів, розглянемо два основні з них - демократичний та авторитарний, а також вищу форму авторитаризму - тоталітаризм, в умовах якого десятиліттями перебував народ України.

Демократичність режиму, за класифікацією Є. Вятра, визначається трьома ознаками:

1. Чесні, конкурентні, регулярні вибори влади.

Вибори вважаються чесними, якщо немає шахрайства, і є спеціальний механізм забезпечення чесної гри. Вибори не будуть чесними, якщо бюрократична машина належить одній партії, навіть якщо вона, помірковано ставиться до інших партій під час виборів. Неприпустимі в цьому плані і монополія на засоби масової інформації та тиск виконавчої влади на виборців.

Вибори не будуть конкурентними, якщо одні групи (або індивіди) мають можливість брати участь у виборах, а інші за економічними, фінансовими можливостями або через політичні погляди позбавлені такої можливості.

Регулярність виборів означає неприпустимість порушення строків їх проведення, визначених конституцією та відповідними законами.

2. Уряд народжується з виборів. Тобто необхідно, щоб зміна уряду здійснювалася після виборів і за результатами виборів, а в його складі були представлені ті політичні сили, які перемогли на виборах.

3. Демократія захищає права окремої особистості і меншин. Це означає, що думка більшості, виражена демократичним шляхом під час виборів, необхідна, але не достатня умова. Тільки поєднання уряду більшості й захист прав меншості забезпечують демократію. Якщо ж по відношенню до меншості застосовуються дискримінаційні заходи, якісь обмеження, режим не може бути демократичним.

Ці ознаки, безумовно, важливі й визначальні, однак їх, на наш погляд, варто доповнити.

Демократичний політичний режим допускає легальну діяльність опозиційних партій; у державі активно діють представницькі органи влади, сформовані на підставі загальних виборів; тут визнається і утверджується рівноправність громадян, проголошуються і дотримуються їхні демократичні права і свободи. Непорушною політико-юридичною основою демократичних режимів виступає конституція країни. В концентрованому вигляді демократичний політичний режим постає у принципах правової держави, політичного плюралізму і свободи особистості.

Отже, демократичний режим можна визначити як таку систему політичних відносин у державі, яка базується на легітимності влади, можливості висловлення й обстоювання інтересів класів та соціальних груп через партійну

систему, при цьому забезпечується реалізація прав і свобод людини, захищаються загальнозначущі інтереси суспільства.

Залежно від ролі гілок державної влади у формуванні уряду демократичні режими діляться на президентське правління і парламентське. У президентській республіці право формування уряду і керівництво ним належить президентові. У парламентській республіці уряд формується парламентом, а сам парламент формується на основі однопартійної більшості, коаліційності чи консенсуальності.

Авторитарні режими встановлюються, як правило, в результаті державних переворотів, у період глибоких криз, під час проведення війн. Надалі зміцнення авторитаризму пов'язане з небажанням правлячої еліти ділити владу з іншими політичними силами, страхом втратити цю владу, а отже й усі привілеї, котрі вона забезпечує. Поступово еліта утверджується як виняткова й незаперечна, дедалі більше вимагаючи посилення свого політичного впливу і недопущення будь-якої опозиції не тільки у владі, але й у суспільстві. Для цього встановлюється жорсткий державний контроль в ідеології, особливо в суспільних науках, літературі, мистецтві; контролюються та спрямовуються засоби масової інформації. Переважаючими методами державної діяльності, здійснення влади і управління суспільством стають диктат, примус, репресії, пряме обмеження політичних прав і свобод.

Авторитарний режим ґрунтується на беззастережному підкоренні владі, він характеризується її деспотичністю та жорстокістю, які походять від однієї особи або групи осіб.

За такого режиму, зазвичай, порушуються законність і конституція, забороняється або різко обмежується діяльність опозиційних партій; ліквідуються представницькі органи влади або при їх формальному збереженні діяльності цих органів значно обмежується, регламентується, спрямовується і контролюється авторитарною системою. У міжнародних відносинах проводиться або агресивна зовнішня політика, політика з позиції сили, або така держава замикається в собі.

Виходячи із викладеного вище, авторитарний режим можна визначити як таку систему політичних відносин у державі, яка ґрунтується на силовому (нелегітимному) утвердженні влади, обмеженні чи позбавленні можливості неправлячих класів і соціальних груп обстоювати свої інтереси через партійну систему. При цьому примус, насильство і навіть терор утверджуються як головні засоби функціонування політичної системи, порушуються права і свободи людини, ігноруються загальнозначущі інтереси суспільства.

Різновидами авторитарного режиму є теократичний, тоталітарний, військовий. Найбільш зневажачим людину, її гідність та права, крайньою формою авторитаризму є тоталітарний режим, або тоталітаризм. Йому властиві всі ознаки авторитаризму, а також доведене до абсолютизму панування однієї ідеологічної системи поглядів над іншими.

Тобто тоталітаризм - це така форма авторитарного режиму, за якої політична влада належить одній масовій політичній партії, що організована

недемократичним шляхом або ж відмовилася від демократичних принципів організації діяльності. Вона встановлює панування своєї ідеології і монополійний контроль в усіх сферах життя суспільства (економіці, науці, культурі, освіті тощо), підпорядковує собі засоби масової інформації і для утримання влади вдається до необмежених репресій, аж до терору.

Тоталітаризм утвердився спочатку у фашистських Італії, Німеччині, франкістській Іспанії. В Радянському Союзі також були історичні періоди тоталітарного режиму, найтяжчий - за часів вождізму Сталіна (1929-1953).

6.3. Закономірності переходу від тоталітаризму до демократії

Тоталітарні режими, яким притаманні жорсткість і зухвалість влади, історично довго існувати не можуть, тому що не лише в суспільстві, але й у самій тоталітарній партії згодом розвивається розуміння їх несправедливості та гнітючого впливу на розвиток особистості й суспільства. Крім того, тоталітаризм неминуче призводить до однобічного розвитку економіки – її мілітаризації, що вимагає дедалі більшого відволікання коштів суспільства на воєнні потреби і скорочення можливостей розвитку інших сфер. Практика минулого століття довела неминучість падіння тоталітарних режимів. Однак шляхи переходу від тоталітаризму до демократії зовсім не прості і найчастіше пов'язані з великими втратами для суспільства.

Слід підкреслити, що історія ще не має прикладу прямої і безпосередньої трансформації тоталітарного політичного режиму в демократичний. Такі переходи відбувалися протягом більш-менш тривалого часу, через перехідний етап, позначений режимом авторитарного типу.

Авторитарний етап у цій трансформації є обов'язковою, але недостатньою умовою утвердження демократичного режиму. Обов'язковою тому, що тоталітаризм знищує або спотворює всі умови демократії: від правової основи організації життєдіяльності суспільства до свідомості кожної окремої людини. Тому, не створивши поступово нового правового поля, нових політичної, економічної, культурно-ідеологічної систем у суспільстві, можна швидко розвалити тоталітарну систему, а потім довго і з великими втратами створювати демократію. Недостатньою – тому, що завжди у цьому разі зберігається загроза повернення тоталітаризму з новими дійовими особами, якщо політичні сили, що очолили трансформаційні процеси, відірвуться від народу, дбатимуть про свої корисливі цілі (влада, збагачення), втрачать довіру та підтримку мас, вийдуть з-під їх контролю.

Передумовами переходу можуть бути різні чинники: поразка у війні (Німеччина, Італія), втрата влади в результаті перевороту (Іспанія, Португалія), ініціатива самої влади (СРСР), масові виступи народу (Чехословаччина, Румунія). Однак наступні зрушення у суспільстві мають здійснюватися відповідно до певних закономірностей, ігнорування та порушення яких може призвести до

нових деформацій у суспільстві, передусім - до деформації нової влади, перетворення її в нову автократію і навіть криміналократію, за яких утвердження демократії так само ж примарне, як і комунізм за тоталітарного режиму. Такими закономірностями, як свідчить історичний досвід, є поступовість перетворень, їх послідовність, невідступне розширення демократичності і скорочення авторитарності в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя, розширення соціальної опори демократизації і контролю влади з боку суспільства, досягнення консенсусу між основними політичними силами.

Таким шляхом відбувся перехід у повосенних Німеччині (ФРН) та Італії, посттоталітарних Іспанії та Португалії. В той же час спроба швидко і все одразу демократизувати в СРСР призвела до його розвалу, ця ж стратегія у країнах СНД спричинила створення могутніх кримінальних або пов'язаних із кримінальними структурами угруповань, корупції, практично розвалу національних економік, втрати легітимності влади. А це реальна загроза демократичним перетворенням.

Еволюція тоталітарного режиму в демократичний припускає спочатку вивільнення з-під тоталітарного контролю і регламентації однієї-двох сфер громадського життя. Перш за все – політичної (перебудова влади і владних відносин між центром і регіонами), економічної (поступове звільнення її від жорсткого регламентування центром, перехід на регульовані ринкові відносини з одночасним зміцненням фінансової системи держави). Далі – соціальної, із збереженням набутих у соціальному захисті й поступовим розширенням можливостей задоволення соціальних потреб. Одночасно відбуватиметься духовне розкріпачення. Так поступово й послідовно слід створювати елементи і структури демократії, покликані забезпечити побудову правової держави з розвиненим громадянським суспільством, що й буде запорукою утвердження демократичного режиму. Цей період і буде авторитарно-демократичним. Зі зміцненням демократичних засад авторитаризм буде слабшати, а демократизм – посилюватися.

Для здійснення переходу від тоталітаризму до демократії потрібні об'єктивні (неефективність тоталітаризму, невдоволення у суспільстві, назрівання і прояви соціальних конфліктів) та суб'єктивні (наявність політичних сил, котрі взяли б на себе важкий тягар трансформації) чинники. При цьому, по мірі закріплення демократизму, політичні сили, що очолили трансформаційні процеси, повинні передавати функції контролю демократичним інститутам, інакше один тоталітаризм може змінитися на інший.

Отже:

- тоталітаризм не може прямо, безпосередньо трансформуватися в демократію. Перехідними етапами є авторитарно-демократичний та демократично-авторитарний режими;
- авторитаризм може еволюціонувати в демократію, якщо сили, які взяли на себе функції трансформації суспільства, послідовно здійснюватимуть демократичні перетворення, а з їх утвердженням передавати функції управління й

контролю демократичним інститутам;

- йти від тоталітаризму до демократії можна тільки звільнившись від ідеократії;
- перехід від авторитаризму до демократії матиме успіх лише в тому разі, якщо буде розширюватися соціальне підґрунтя цієї демократії, тобто якщо вона постійно розширюватиме і поглиблюватиме довіру і підтримку народу;
- демократія повинна бути контрольованою, адже безконтрольність може знову перетворити її на тоталітаризм.

В історії людства багато прикладів різних політичних режимів, однак домінуючою тенденцією сучасного світу є їх демократизація, поступовий перехід до реального суверенітету народу.

Такий перехід проголошено і в Україні. Демократичність політичного режиму затверджена в Конституції нашої республіки. Однак на цьому шляху вже зроблено надто багато помилок, допущено дуже серйозні прорахунки. Практика перших років незалежності переконливо показала непідготовленість самого суспільства, нерозуміння і нездатність влади послідовно та ефективно здійснювати демократизацію. Однак поступово ці негативні явища відійдуть у минуле, суспільство політично структурується, демократичні принципи закріпляться у діяльності і влади, і кожного громадянина, а Україна стане демократичною державою. Доказом того, що в Україні поступово утверджується демократична свідомість стали вибори Президента у 2004 р. І хоча «помаранчева команда» не виправдала надій народу, ті події показали, що українське суспільство вже вийшло з тоталітарного дурману і не дозволить нікому повернутися до нього.

Питання для самоконтролю.

1. Яким чином легітимність влади впливає на політичний режим?
2. Які інститути волевиявлення народу і як впливають на політичний режим?
3. Чому Ж.-Л. Кермонн вважає партійні системи настільки значущим чинником політичного режиму?
4. Як організація вищої державної влади може визначати тип політичного режиму?
5. У чому сутність політичного режиму?
6. Чому при визначенні політичного режиму найбільш обґрунтованим чинником є характер політичних відносин та засоби здійснення влади? У чому недостатність інших підходів?
7. Який тип політичного режиму можна визначити як демократичний? Його основні риси.
8. У чому сутність авторитарного режиму? Його основні риси.
9. У яких випадках авторитарні режими об'єктивно необхідні? Чому?

10. У чому сутність тоталітарного режиму? Його основні риси
11. Які закономірності переходу від тоталітаризму до демократії?

Завдання для самостійної роботи.

1. Керуючись чинниками політичного режиму за Ж.-Л. Кермонном, дайте характеристику політичного режиму в Україні.
2. Виходячи з ознак демократичності режиму за класифікацією Є. Вятра визначте тип і форму політичного режиму у вашій країні.
3. У чому схожість і протилежність тоталітарних режимів Німеччини (1933-1945 рр.) і СРСР (1934-1953 рр.)?

Тема 7. Держава

План лекції

- 7.1. Сутність і зміст держави.
- 7.2. Історія української державності.
- 7.3. Типи держав.

7.1. Сутність і зміст держави

Термін «держава» вживається у двох основних значеннях. В широкому, або етнографічному розумінні держава – це країна, суспільство, народ, розміщені на певній території і представлені власним органом вищої влади. У такому сенсі можна говорити про американську, російську, німецьку, українську та інші держави. При цьому назва держави, як правило, вказує або корінну націю населення, що проживає в ній (республіка Україна, королівство Швеція, Китайська народна республіка), або географічне положення (Сполучені Штати Америки).

У вузькому, політичному значенні термін «держава» як найбільш узагальнене – це публічна влада, що поширює свою діяльність і вплив на все суспільство даної країни.

Таким чином, державу можна розглядати як із загально соціальної, так із політичної точки зору. Держава як політична організація володіє монополією на примус населення в межах визначеної території, має право на проведення від імені суспільства внутрішньої і зовнішньої політики, виключне право на видання законів і правил, що є обов'язковим для всього населення даної країни, встановлює розмір податків, мита і збирає їх, а також виконує ще цілу низку властивих тільки їй функцій. Все це свідчить про її виняткове місце у політичній системі суспільства, і ця винятковість утверджується такими положеннями:

- держава у всіх відносинах виступає офіційним представником народу даної країни;
- втілює у собі суверенітет народу (нації), реалізує його право на самовизначення;
- зобов'язана забезпечувати і захищати права людини, всіх і кожного, хто перебуває на її території, і своїх громадян за межами країни;
- бере на себе зобов'язання задовольняти загально соціальні потреби суспільства;

- володіє суверенною владою, тобто верховною, самостійною і формально незалежною від будь-якої іншої держави, організації чи особистості;

- встановлює формально обов'язкові для всіх на своїй території загальні правила поведінки – юридичні норми, а також організовує їх виконання, дотримання та контроль.

Головними ознаками держави є:

- наявність спеціальних органів і установ, що здійснюють функції державної влади;

- наявність права, яке закріплює певну систему норм, у відповідності до яких організована життєдіяльність суспільства і здійснюється влада;

- наявність території, на яку поширюється юрисдикція цієї держави, її суверенітет.

Існує кілька теорій походження держави, найвідоміші з них такі.

Патріархальна концепція, яку обстоювали ряд давньогрецьких філософів і особливо Аристотель, пояснювала виникнення держави природно-історичними причинами розвитку людини як суспільної істоти, що створила сім'ю. Держава – це природній, на більш високому, суспільному рівні розвиток сім'ї, а влада монарха – розвиток влади батька (pater – батько) у межах держави.

Інші (софісти, епікурейці, Цицерон) – фундатори договірної концепції – вважали, що виникнення держави є результатом свідомої діяльності людей, домовленості між ними, оскільки людям властиве прагнення до спілкування, до життя в колективі. Ця концепція пізніше була покладена в основу теорії суспільного договору (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є та ін.)

Творці теологічної концепції – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, середньовічної католицької церкви, іслама – пояснюють походження держави виявленням волі Бога, а владу в ній оголошують божественним інститутом.

Насильницька теорія (Л. Гумплович, Є. Дюрінг) намагається обґрунтувати походження держави завоюванням одного племені іншим, організацією насильства переможців над переможеними.

Марксистська теорія обґрунтовує появу держави поділом суспільства на класи. За нею, на певному етапі розвитку продуктивних сил з'являються надлишки продукту, суспільство втрачає соціальну однорідність, розділяється на прошарки, які різняться місцем та роллю в системі суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ, способом життя, духовною культурою, майновим станом та ін. Усе це обумовлює суперечність інтересів даних соціальних груп (класів) та необхідність їх узгодження й координації, забезпечення єдності, цілісності суспільства, чому й слугує держава.

Сучасна політологія формує новий підхід до аналізу причин виникнення держави як політичного інституту. Вони можуть бути різними для конкретної держави, особливо в сучасних умовах. Однак головними первинними, субстаційними залишаються суспільний розподіл праці, виникнення на цій основі приватної власності та експлуатації людини.

Держава – це знаряддя здійснення інтересів і волі панівного класу або частини населення, однак вона впливає на все суспільство, бере на себе вирішення загальних питань, сприяє створенню таких умов, за яких суспільство може існувати як єдиний організм.

Отже, держава – це особлива форма організації політичної влади у суспільстві, яка має суверенітет, здійснює управління, організацію громадського життя в країні і захищає її інтереси у міжнародних відносинах.

7.2. Історія української державності

Зародження і становлення української державності пройшло важкий, тернистий шлях.

Внаслідок об'єднання слов'янських племен у IX ст. виникла держава Київська Русь, якій були притаманні високий рівень організованості, наявність державних закладів, органів управління, армії, високорозвиненого права. Як могутня воєнна держава вона слугувала для Центральної Європи та Візантії щитом у разі нападу східних кочовиків.

Татаро-монгольська навала і розпад Київської Русі, захоплення польсько-литовськими феодалами Галицько-Волинського князівства, а згодом і поширення їх впливу на інші українські землі надовго урвали процес становлення української державності. Аж у середині XVII століття частину українських земель було об'єднано в державу під керівництвом Богдана Хмельницького. Під загрозою з боку кримського ханства і османської імперії, в умовах українсько-польської війни за незалежність молоді козацької держави, після тяжких роздумів гетьман, зрештою, приймає рішення про пріоритетність протекторату московського царя. Безумовно, цей крок був вимушений, тому що польсько-кримський договір 1653 року навіть не передбачав збереження за козацькою Україною статусу державної автономії у складі Речі Посполитої.

Формально державність України бере свій початок від Зборівського договору 1649 р., після якого вся Європа, так само й Росія, визнали Україну як самостійне державне утворення з чітко визначеними кордонами, власною територією та військом, судом, вірою, органами державного управління й мовою. Однак умови цього договору (між Б. Хмельницьким і польським королем Я. Казимиром) були заблоковані польським сеймом, порушені польською стороною, що і призвело до поновлення військових

дій у 1651 р. Тому фактично народження нової держави Україна затверджується Переяславським договором 1654 р., за яким Україна розриває відносини з Польсько-Литовською Річчю Посполитою і стає суб'єктом міжнародних відносин та міжнародного права. Згодом Пилип Орлик назвав цю подію та прийняті рішення «найсильнішим і найпереможнішим документом і доказом суверенності України», «урочистим, вічним союзним договором, який мав назавжди установити спокій, вільності й лад на Україні». І не провина, а трагедія гетьмана Б.Хмельницького полягала в тому, що по його смерті, у боротьбі за гетьманську булаву, була поступово зруйнована українська державність.

Порушення автономних прав України почалося відразу після смерті Б.Хмельницького. А через спроби гетьмана І. Мазепи створити на основі союзу зі шведським королем Карлом XII незалежну українську монархічну державу західноєвропейської орієнтації цар Петро I практично скасовує гетьманську владу в Україні й передає її так званій Малоросійській колегії. Цим актом було грубо порушено і різко обмежено автономію України. Остаточну ж крапку в процесі знищення української державності поставила Катерина II, ліквідувавши 1764 р. посаду гетьмана, а згодом інші інститути державності, які ще залишалися. Від того часу Україна стає малоросійською колонізованою частиною Російської імперії.

Втім державність України козацького періоду унікальна і не має аналогів у Європі. По-перше, це була перша демократична держава, в якій поряд із сильного гетьманського владою існувала влада козацької Ради; по-друге, були прийняті конституційні акти, які пізніше (1710 року) були сформульовані П. Орликом у договорі між ним і козацтвом як «Пакти і Конституції прав і вільностей Війська Запорозького». Шістнадцять статей цієї Конституції передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, єдність і взаємодію трьох гілок влади: законодавчої (виборна Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, обмежений у своїх діях законом, козацька старшина) і судової – підзвітної і підконтрольної. Нагадаємо, що ідея поділу влади на ці три гілки в Західній Європі обґрунтував французький філософ Ш. Монтеск'є у праці «Про дух законів» тільки у 1748 році.

Другу спробу відродження державності в Україні було зроблено після Лютневої революції 1917 р. в Росії. У березні цього року утворюється Центральна Рада. Її ідеолог і керівник М. Грушевський обґрунтовує не лише історичний потяг українського народу до незалежності, але й відповідний цьому рухові державно-політичний устрій України. Третім Універсалом Центральної Ради 20 листопада 1917 р. проголошується утворення Української Народної Республіки (УНР). Однак через цілий ряд політичних помилок керівництва УНР, невідповідність народних мас до національної державності, нездатність боронити незалежну республіку вона

була зруйнована, а переважна більшість її керівників, навіть сам М. Грушевський, емігрували до Західної Європи. Найсерйознішими прорахунками Центральної Ради та УНР були зволікання економічних реформ, відсутність глибокої єдності процесів державного будівництва та збройного захисту досягнень, загальмування соціально-економічних перетворень, пов'язаних, насамперед, із ліквідацією поміщицького землеволодіння й заміною його фермерським (що, до речі, здійснив свого часу Б.Хмельницький).

Нині ми започаткували третю, вирішальну спробу відродження державності України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України, її самостійність, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Але Україна ще залишалася у складі СРСР. Після серпневих подій 1991 р. у Москві Верховна Рада України прийняла 24 серпня 1991 р. «Акт проголошення незалежності України», який був підтриманий переважною більшістю народу України на референдумі 1 грудня 1991 р. З 24 серпня 1991 р. починалася нова, сучасна історія державності нашої країни.

7.3. Типи держав.

З огляду на визначальні ознаки держави існує кілька класифікацій. Зокрема, виділяють історичні типи держав. За основу тут беруться пануючі типи виробничих відносин, які виражають соціально-економічну сутність і соціальне призначення держави. Такими історичними типами є рабовласницька, феодална, буржуазна та соціалістична держави.

За методами здійснення державної влади (за типом політичного режиму) виділяють демократичні, авторитарні й тоталітарні держави.

По відношенню до релігії – теократичні, світські, атеїстичні.

За географічним положенням – східні, західні, європейські, азійські тощо.

За характером та рівнем розвитку продуктивних сил, технічного розвитку суспільства розрізняють доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні, аграрні, аграрно-індустріальні держави.

Деякі сучасні політологи вважають, що зараз у світі формуються такі типи держав, як соціально-демократичні, екологічні. Це підтверджує, що процес формування держав, і особливо їх характеру, безперервний. І, напевно, у майбутньому життя обумовить появу нових типів держав та нові їх класифікації.

Кожна держава має бути певним чином організована, сформована, аби здійснювати владу.

За способами організації вищої влади історично склалися два типи держави: *монархія, де вища державна влада здійснюється однією особою*

і передається у спадок; республіка – коли вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається населенням або його частиною на певний термін.

У залежності від сили глави держави та його повноважень кожен з двох типів держави має по три форми правління. Такими являються: у державах-монархіях:

- абсолютна монархія: глава держави - монарх - поєднує у собі фактично всі гілки влади, формує уряд і сам керує ним (Саудівська Аравія, Катар, Оман);

- дуалістична монархія: глава держави - монарх - наділяється переважно виконавчою владою і лише частково законодавчою (Йорданія, Кувейт, Марокко);

- парламентська монархія: глава держави - монарх - не може прямо впливати на склад і політику уряду. Він формується винятково парламентом і підзвітний лише йому (Англія, Швеція, Японія);

У державах-республіках:

- президентська республіка: глава держави - президент - особисто або з наступним схваленням верхньою палатою парламенту формує склад уряду, яким керує сам, або призначений для цього прем'єр-міністр (США, Аргентина, Росія);

- напівпрезидентська (змішана) республіка: глава держави - президент - пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), що підлягає затвердженню парламентом (Франція, Фінляндія, Україна);

- парламентська республіка: глава держави - президент - не може прямо впливати на склад і політику уряду. Він формується винятково парламентом і підзвітний тільки йому (ФРН, Італія, Індія).

Основними формами державного устрою є унітарна (проста) й федеративна (складна) держава. Крім того, існували конфедерації та імперії.

Унітарна держава характеризується високим ступенем централізації влади та відсутністю ознак державності, а як наслідок і суверенітету у її адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, районів). Деякі унітарні держави мають у своєму складі автономні утворення (Україна, Іспанія, Португалія). Унітарні держави залежно від рівня самостійності місцевих адміністративно-територіальних органів управління бувають централізованими (Україна, Швеція, Данія та ін.) і децентралізованими (Франція, Італія, Іспанія). Централізовані держави можуть надавати місцевим органам управління певну самостійність, однак їхні дії в цілому спрямовані на виконання рішень центру. У децентралізованих державах регіони мають ширшу автономію і навіть власні парламенти, уряди, але вони обмежені центральним законодавством, особливо у сфері оподаткування та фінансів.

Федерацію, конфедерацію та імперію інколи називають складними державами через певні складності взаємовідносин між центральними та регіональними органами влади і розподілу між ними повноважень.

Федерація – це усталений союз держав, у якому територіальні частини його в тій чи іншій мірі володіють суверенітетом, мають ознаки державності й самостійність у прийнятті рішень в межах розподілених між ними та центром повноважень Вони мають власні конституції, законодавчі, виконавчі і судові органи, а часто й подвійне громадянство. Але при цьому є федеративні органи влади, конституція, які мають певне верховенство над суб'єктами федерації.

Конфедерація – союз суверенних держав для вирішення конкретних завдань і досягнення спільних цілей. Її члени зберігають державний суверенітет і передають у компетенцію союзу вирішення лише обмеженого кола питань. Найчастіше це стосується оборони, зовнішньої політики, транспорту і зв'язку, фінансової системи. Конфедерації існували в США (1776–1787 рр.), Швейцарії (до 1848 р.), Німеччині (1815–1867 рр.) та деяких інших країнах.

У наш час конфедерацій у класичному розумінні немає. Але в Європі є деякі прикмети створення конфедерації на базі Європейського Союзу. Це міждержавне утворення має постійно діючі структури: Європарламент, рішення якого обов'язкові для держав – членів Союзу; комітети, комісії, які виконують переважно дорадчі функції, але дедалі більше їх рішення набувають беззаперечного характеру. З 2005 року почався процес створення Конституції ЄС. До Євросоюзу прагнуть вступити і Україна та Росія.

Імперії – це державні утворення, характерними особливостями котрих являються велика територіальна основа, сильно централізована влада, асиметричні відносини панування і підлеглості між центром і периферією, а також різномірний етнічний і культурний склад населення. Виникають вони внаслідок територіальної експансії, що виходить з якоїсь національної держави (раніше – з міста: Римська).

Держава здійснює внутрішні й зовнішні функції. Вони різноманітні і охоплюють сьогодні багато сфер суспільного життя. Сучасна держава виступає не тільки, як говорив А.Сміт, «нічним сторожем» власності, але й сама є власником, регулює відносини власності і розподілу за допомогою, наприклад, податкової, інвестиційної та ліцензійної політики. До внутрішніх функцій держави належать правова, економічна, адміністративна, соціальна, культурно-виховна та ін. Зовнішніми функціями є вироблення і здійснення міжнародної політики, оборона країни й інші подібні, що відносяться до сфери взаємодії з іншими країнами або міжнародними організаціями.

Питання для самоконтролю.

1. Держава у «широкому» і «вузькому» розумінні.
2. Поясніть визначення держави як особливої форми організації політичної влади у суспільстві.
3. Чому держава займає особливе, виняткове місце у політичній системі суспільства?
4. Як розуміти таке положення: «держава бере на себе зобов'язання задовольняти загально соціальні потреби суспільства»? Як це повинно реалізуватись в охороні здоров'я?
5. Назвіть і обґрунтуйте основні ознаки держави.
6. У чому сутність патерналістської, договірної, теологічної, насильницької і марксистської концепцій походження держави?
7. З якого часу бере свій початок українська держава?
8. Яку оцінку дав П. Орлик діям Б. Хмельницького по заключенню Переяславського договору з Москвою.
9. Як ліквідував автономність України російський царат?
10. У чому були прорахунки Центральної Ради, УНР, гетьманату, директорії у створенні української держави?
11. Які типи держав за способами організації вищої державної влади?
12. Основні форми державного устрою.
13. Охарактеризуйте основні внутрішні і зовнішні функції держави.

Завдання для самостійної роботи.

1. Дайте політичну характеристику української держави періоду другої половини XVII ст. – I четверті XVIII ст.
2. Виходячи з ознак державності, типології держав дайте характеристику вашої держави (для іноземних студентів).
3. Політичні досягнення, прорахунки та втрати незалежної України за 20 років.

Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство

План лекції

8.1. Сутність правової держави та її принципи.

8.2. Концепція громадянського суспільства.

8.1. Сутність правової держави та її принципи

Ще у Стародавній Греції виникла ідея про панування закону в житті суспільства, народу, соціальних груп, особистості й у діяльності держави. Платон вважав, що держава, де закон не має сили, приречена на загибель, а Аристотель стверджував, що не може бути державного устрою там, де відсутня влада закону. Ідея верховенства закону в діяльності держави розвивалася представниками західноєвропейської політичної думки Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локком, І. Кантом, Ф. Гегелем, К. Марксом. Поступово вона конкретизується, а саме: йдеться про підпорядкованість держави правовим нормам і відповідність законів саме цим нормам. Так у політичну науку входить поняття правової держави, що сформувалося і затвердилося в німецькій юридичній літературі (Rechtsstaat) у першій третині XIX ст.

Коротко правову державу можна визначити як таку, в якій панує право. Однак таке визначення потребує більш повного розкриття поняття "панування права". Це панування утворюється недопущенням порушень і відчуженості прав та свобод людини, що можливо тільки за умов конституційності влади й відповідності режиму правління демократичним принципам. Панування права можливе також при реальному розподілі влади і її здійсненні у суворій відповідності до правових норм. При пануванні права визнається і реалізується широкий комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини. У концентрованому вигляді вони викладені в Загальній Декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. і доповненнях до неї.

Відтак правову державу можна визначити як такий тип держави, де діє режим конституційного правління, існує розвинена, несуперечлива правова система та ефективна судова влада; разом із реальним розподілом влади забезпечується ефективна взаємодія, взаємоконтроль її гілок; здійснюється дієвий громадський контроль політики і влади.

Правова держава обмежена у своїх діях правом, підпорядкована волі суверенного народу, яка виражена, насамперед, у конституції і покликана забезпечити індивідуальну свободу та основоположні права особистості.

В основі теорії правової держави лежить прагнення захистити громадян від диктату і сваволі влади, забезпечити свободу та права особи на життя, безпеку, власність, підприємництво та ін. Це можливо лише при розподілі держави і суспільства, обмеженні діяльності самої держави правом, і передусім конституцією, яка є своєрідним договором між суверенним народом і владою.

У правовій державі виключається диктатура будь-якого класу, політичної партії, політичного руху, бюрократії; в конституційних межах відбувається вільне змагання суспільно-політичних організацій у боротьбі за владу.

Найвищим авторитетом у правовій державі є правовий закон. Його дотримання святе, а покарання за зневажання його чи порушення неминуче, хто б його не припустився. В умовах такої держави реалізуються громадянські права людини на рівні не нижче визнаних міжнародних норм.

Зміст правової держави розкривається через принципи її побудови. Ось основні:

1. *Принцип первинності й верховенства права* – вимагає, щоб право по відношенню до держави завжди було первинним і верховним. Як це розуміти? Щоб відповісти на це запитання, з'ясуємо, що таке «право». **Право** походить від «*правильний*», «*справедливий*»: *Just* – право, *Justitia* – правда, справедливість, справедливі відносини між людьми; тобто такі відносини, коли ніхто з учасників не завдає шкоди іншим, не задовольняє свої інтереси за рахунок обмеження інтересів інших, коли виключається будь-яка перевага однієї зі сторін. Отже, у правовій державі право має бути первинним і верховним, а держава – підпорядкованою праву. Звідси випливає, що кожна посадова особа, будь-який державний орган повинні діяти в межах установленої правової компетенції. Водночас вони не повинні здійснювати не передбачені правом дії, тобто держава не може бути вільною, незалежною від права,

У цьому відношенні кричущим порушенням права є ленінське визначення диктатури пролетаріату як влади, котра не визнавала ніякої іншої влади і ніякого закону, ніякої норми, від кого б вона не походила. Необмежена, позазаконна, що спирається на силу в самому буквальному розумінні слова. Заснована на таких принципах влада ні до чого іншого, як до сваволі та тиранії, привести не могла.

Верховенство права означає також, що держава повинна виконувати і не може не виконувати ті дії, що покладені на неї правом. Сьогодні у нас багато законів не діють навіть за наявності необхідних обставин, а отже, держава не виконує свої обов'язки щодо реалізації права. Приміром, у конституції України (ст.43) закріплено право кожного на працю, однак і досі це право не реалізується, безробіття зростає, зберігається масове приховане безробіття. Конституцією захищається право на «своєчасне одержання винагороди за працю», але за винятком закладів влади, має місце затримання зарплати при зростанні цін; порушується право на безкоштовну медичну допомогу. І цей перелік можна продовжити. Процес утвердження прав громадянина України дуже уповільнений, державна влада уже впродовж

більш 20 років демонструє нездатність, а може, і небажання забезпечити нормальний розвиток економіки, соціальної сфери, гідний рівень життя своїх громадян.

2. *Принцип відповідності закону праву* – це категоричний імператив: держава не може приймати закони, що не відповідають праву, тобто неправові. В СРСР право і закон ототожнювалися. Але це не те ж саме. Закон, на відміну від права, – це виданий державою нормативний акт, тобто суб'єктивне «творіння», а «створити» можна будь-що завгодно, особливо в умовах панування однієї ідеології, владарювання однієї партії та партократії, на догоду чи на замовлення цієї влади. Саме на цьому ґрунті у 1936-1937 рр. здійснювалися масові репресії під прапором загострення класової боротьби з «ворогами народу». Саме на цій основі жорстоко придушувалося інакомислення в 70-ті роки. Тобто на підставі таких законів держава може чинити сваволлю, не порушуючи закони, а виконуючи їх. Тому, щоб бути правовими, закони слід піддавати правовій експертизі висококваліфікованих незалежних фахівців юстиції, включаючи й міжнародну експертизу. Тільки тоді законодавчі органи прийматимуть закони у відповідності з інтересами людини й суспільства. Закон покликаний закріплювати ту міру свободи, що закладена у правовій нормі. Зрушення у сфері законодавства вже намітилися: у 2001 р. Верховна Рада прийняла новий Кримінальний кодекс, який визнано Європейськими правниками таким, що відповідає праву, відповідною праву є Конституція України.

3. *Принцип формальної рівності* – припускає визнання права як рівного для всіх масштабу свободи. Саме формальна рівність (насамперед рівні для всіх можливості в реалізації своїх прагнень, здібностей, покликань) дає кожному право на відмінність, на фактичну нерівність, що у рамках права справедлива, оскільки вона є результатом самовираження людини.

4. *Принцип суверенітету* – втілює в собі внутрішню і зовнішню незалежність держави. Це означає, що у правовій державі єдиним суб'єктом державної політики, органом, що здійснює на основі права організацію і управління різними сферами життя, є держава. Інші ж (партії, об'єднання, рухи) таку діяльність здійснювати не можуть, а здобуваючи владу, будь-які зміни у політиці, економіці, соціальній сфері й таке інше вони зобов'язані проводити тільки конституційним, правовим шляхом.

5. *Принцип розподілу влади* – це основа структурної організації та функціонування державної влади. Він вимагає поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Виник цей принцип із потреби вирішення двох основних завдань:

- не допустити зосередження влади в руках одного органа чи особи, аби виключити будь-яку сваволлю з боку держави, що має місце завжди, якщо немає такого поділу;
- забезпечити ефективність функціонування державної влади.

Такий поділ влади не повинен набувати абсолютного характеру. Практика показала, що цей принцип уможливило і свою протилежність – їх єдність, без

чого державна влада не зможе забезпечити цілісність суспільства. Таким чином, з одного боку, незалежність влад, а з іншого боку – їх єдність у спрямуванні / розвитку та забезпеченні законності в суспільстві, гарантуванні прав людини – неодмінний принцип правової держави.

Сучасний цивілізований світ характеризується тим, що багато держав проголосили себе правовими й закріпили це у своїх конституціях. Таке зобов'язання і така мета визначені і в Конституції України. Переважаючою ознакою цього процесу має бути прагнення людства до свободи, усвідомлене намагання приборкати сваволлю держави, примусити її поважати закони й права людини, слугувати суспільству. У такій державі правовий закон повинен домінувати в усіх сферах суспільного життя. Держава не може порушувати закони, які сама видає, права людини повинні бути гарантовані, суспільство і держава взаємно відповідальні за свої вчинки та рішення. Тому постулат правової держави такий: немає прав без обов'язків, як немає і обов'язків без прав.

У світі немає прикладу дійсно правової держави, цей ідеал ще недосягнутий. Проте знаючи принципи, мету такої держави, її можна побудувати, і Україна прагне цього.

8.2. Концепція громадянського суспільства

Якщо правова держава створює політичні умови забезпечення прав і свобод людини, то громадянське суспільство – економічні і соціальні.

Уявлення про громадянське суспільство тісно пов'язане з поняттям правової держави і також бере свій початок у західноєвропейській античності, зокрема у творчості Цицерона. Але широко вживаним це поняття стає після Французької буржуазної революції XVIII ст., яка скасувала становий устрій суспільства і проголосила Декларацію прав людини й громадянина. Основу громадянського суспільства становлять відносини соціальні та економічні (перш за все відносини власності), а також середовище, в якому вони реалізуються, в якому розгортається, здійснюється діяльність людини-власника. Все це обумовлювалося свободою, залежало від свободи, яку здобувала людина в економічній сфері: якщо є така свобода, то формувалися у відповідності з нею й форми суспільного буття, стверджувалися загальні права людей.

Багато внесли у розробку поняття сутності громадянського суспільства Ф. Гегель та К. Маркс, з українських політологів – В. Липинський, роблять свій внесок і сучасні політологи.

Вихідним моментом нинішніх уявлень про громадянське суспільство стала ідея Гегеля про розмежування суспільства і держави.

Гегель розглядав громадянське суспільство як систему задоволення потреб, що ґрунтується на приватній власності, майнових, станових та інших відносин. Тобто, за Гегелем, сутністю громадянського суспільства була не су-

купність громадян і не політичні інститути держави, а сфера життєдіяльності людини, яка прямо не залежить і навіть відокремлюється від державної політики. Це, насамперед, – матеріальне, економічне життя і діяльність людей, що ґрунтується на приватній власності та свободі підприємництва; це взаємозалежна система соціальних груп, спільнот, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких здійснюється відповідно до громадянського права. Та, оскільки ці відносини конфліктні, то упорядкувати їх, на думку Гегеля, можна лише через державу, яка є виразником «абсолютної ідеї».

Маркс, розвиваючи ідею Гегеля, підкреслював, що відносини, які визначають громадянське суспільство, об'єктивні і залежать від способу виробництва, а держава як елемент надбудови тільки відображає ці об'єктивно існуючі процеси. Тому сутність його Маркс вбачив в організації сім'ї, становищі класів, відносин власності й розподілу. Хоча Маркс і випускав соціокультурні, етичні, побутові відносини й інститути із системи громадянського суспільства, проте його ідея визначальної ролі способу виробництва, ідея Гегеля про нерозривність свободи і громадянського суспільства до нині становлять основу розуміння сутності цієї категорії.

В. Липинський розглядав проблему громадянського суспільства на українському ґрунті. При цьому, на його думку, держава має бути конституційною монархією, яка гарантувала б права і свободи особистості, розподіл державної влади. Громадянське суспільство базувалось би передовсім, на праві приватної власності на землю та проведенні аграрної реформи, котра зупинила б пролетаризацію селян і забезпечила цим стабільну соціальну опору державі. Це суспільство мало розвиватися на власній національній основі, на ідеях територіального патріотизму, об'єднання всіх українських земель в одній соборній державі.

Концепція громадянського суспільства в сучасній політології включає такі відправні принципи: по-перше, це сукупність суспільних відносин та інститутів за межами політичної структури держави. По-друге, головною діючою особою в ньому, суб'єктом розвитку є вільна людина з її здібностями, інтересами, структурою цінностей. По-третє, громадянське суспільство охоплює всю систему відносин (економічних, політичних, соціальних, культурних, правових, національних та ін.), що дозволяє людині розвиватися як індивіду, задовольняти свої потреби та інтереси.

Виходячи з цього, *громадянське суспільство можна визначити як сукупність відносин та інститутів за межами політичної структури держави, які забезпечують людині можливість задовольняти свої економічні, культурні, правові, соціальні, національні, релігійні і інші потреби та інтереси, реалізувати себе як особистість*. Це суспільство, в якому існує і повсякчас розширюється сфера вільного волевиявлення людей, де компетенція і державне втручання в їхню діяльність обмежені й визначені правом.

Можна ще й так визначити сутність громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це такий його стан, коли людина, соціальні групи(верства) суспільства мають можливість задовольняти свої економічні, правові, культурні та інші потреби і реалізовувати соціальні інтереси незалежно від держави, керуючись нормами громадянського права. Отже, домінантою громадянського суспільства є окремо взята особистість; базується воно на інститутах, відносинах, що покликані забезпечувати всебічну реалізацію особистості, її потенціалу, інтересів, цілей, прагнень. До них відносяться власність, реалізація здібностей, право та його гарантії, захист від посягань держави чи інших суб'єктів на свободу особистості, можливість об'єднань, відсутність дискримінації та ін.

Рушійною силою цього суспільства виступають суспільні класи, групи, етноси та інші суспільні формування, положення, інтереси й вимоги яких постійно змінюються, а суспільство надає можливість забезпечувати їх реалізацію.

Формування громадянського суспільства – тривалий і неуривний процес. І в ньому важливо створити й реалізувати певні умови, без яких розмови політиків, що маніпулюють цією категорією у своїх вузькокорисливих інтересах, є лише засобом підвищення свого іміджу та обману суспільства.

До таких умов належать:

- *в економічній сфері* – різноманіття форм власності та їх рівноправність, створення правового поля для чесної, ефективної, вільної і творчої трудової діяльності громадян та підприємництва;

- *у політичній сфері* – реальність гарантій прав і свобод людини, що забезпечили б усім громадянам рівний доступ до участі в державних і суспільних справах. Це можливо при утвердженні у політичній системі верховенства права, поділу влади, вільних, рівних, прямих і таємних виборів, багатопартійності та інших чинників правової держави;

- *у соціальній сфері* – рівноправність різних соціальних класів, груп, прошарків і спільнот, справедливість, солідарність і партнерство у відносинах між ними. Такі умови створюються при переважанні у суспільстві так званого середнього класу, що є основою стабільності держави. В розвинених країнах його частка складає більш як 60% населення;

- *у духовній сфері* – реалізується вільне самовизначення людини в її світогляді, ідейних позиціях і духовних спрямуваннях, плюралізм думок та ідей, критичне ставлення до дійсності, раціоналізм, толерантність і гуманізм.

Зрозуміло, що в нинішній Україні тільки починається процес розбудови правової держави і громадянського суспільства. Не було їх повною мірою і в колишньому СРСР. Але надання свободи людині де-юре ще не означає можливості її реалізації де-факто. Щодо останнього, у нас ще надзвичайно ба-

гато проблем, і вирішення їх у найближчому майбутньому практично неможливе. Основою ж формування правової держави і громадянського суспільства в Україні повинна стати Конституція. Реалізація прав і свобод людини, закріплених у ній, створює правове поле для уможливлення цього процесу в Україні.

Питання для самоконтролю.

1. Як визначали значення законів для існування держави Платон і Арістотель?
2. На якому етапі розвитку людства постає необхідність утвердження права як базової категорії у діяльності держави?
3. Що означає «панування права» у державі?
4. Як можна визначити сутність правової держави?
5. Що лежить в основі теорії правової держави?
6. Поясніть сутність і обґрунтуйте важливість і необхідність дотримання принципів правової держави:
 - первинність і верховенство права;
 - відповідність законів праву;
 - формальна рівність;
 - суверенітет держави;
 - розподіл влади.
7. У чому наукова і практична необхідність розробки концепції громадянського суспільства?
8. У чому бачили сутність громадянського суспільства В. Гегель, К. Маркс, В. Липинський?
9. Як можна визначити сутність громадянського суспільства?
10. Умови формування і розвитку громадянського суспільства в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах.

Завдання для самостійної роботи.

1. Виходячи з основоположних принципів правової держави визначте, на якому етапі становлення правової держави знаходиться Україна. Що, на ваш погляд, необхідно зробити для утвердження такої держави.
2. Яким чином формування і діяльність інститутів громадянського суспільства впливає на утвердження демократії і правової держави в Україні?

Тема 9. Політичні партії. Громадські організації та суспільно-політичні рухи

План лекції

9.1. Політичні партії, їх сутність та роль у суспільстві.

9.2. Партійні системи.

9.3. Громадські організації та СПР.

9.1. Політичні партії, їх сутність та роль у суспільстві

Найбільш яскравими виразниками інтересів соціальних груп суспільства, здатними реально впливати на політичні процеси, є політичні партії. Виникнення партій історично не було випадковим. Воно обумовлене суспільними потребами, а саме: необхідністю обмеження влади абсолютної монархії, розвитком представницької системи на основі загального виборчого права, тобто переходом до демократії. Тому вважається, що прототипи сучасних політичних партій виникли в період ранніх буржуазних революцій, коли буржуазія, яка стояла на чолі цих революцій, створювала свої об'єднання як засіб боротьби з феодалізмом. Вони були результатом появи та утвердження загального виборчого права і розвитку представницької влади.

В основі конкретних чинників виникнення і розвитку сучасних політичних партій можна виділити такі.

По-перше, перехід від феодалізму до капіталізму принципово змінив економічну систему суспільства, що обумовило необхідність відповідної зміни системи політичної. Ці перетворення можна було здійснювати на різних засадах, а це, в свою чергу, вимагало їх осмислення, обґрунтування та організаційного формування політичних сил, які були б у змозі виконати цю роботу в теорії та реалізувати їх на практиці.

По-друге, поглиблення розширення суспільства обумовило виникнення протиріч між соціальними верствами, які, посилюючись, переростають в антагоністичні, непримиренні, і для їх вирішення необхідна політична організація основних соціальних верств (класів) суспільства.

По-третє, як би, на перший погляд, гармонійно не розвивалося суспільство, у ньому завжди була і буде частина невдоволених забезпеченням своїх потреб і інтересів існуючою системою. Згодом це призводить до появи спочатку стихійного, аморфного об'єднання незадоволених, які, переконуючись у необхідності вирішення цих проблем, дедалі більше зорганізуються і об'єднуються у політичні формування.

По-четверте, причинами виникнення партій можуть бути етнічні, національні протиріччя, релігійне протистояння різних конфесій, відкрита непримиренність і навіть ворожнеча між ними. Тенденції до створення партій на цьому підґрунті, на жаль, мають місце і в Україні. Це чи не один із найвагоміших чинників, які обумовлюють створення ультрарадикальних, екстремістських партій, головними формами діяльності яких стають нагнітання напруги у суспільстві, тероризм і навіть війна.

Підсумовуючи, можна сказати, що викладене вище, у більшій чи меншій мірі, в кожній країні по-своєму обумовило необхідність політичного об'єднання громадян для вираження і захисту своїх інтересів та боротьби за владу шляхом формування такого політичного інституту як політична партія.

Що являє собою політична партія?

Політична партія (від *partis* – частина, група) – добровільна політична організація, що об'єднує у своїх рядах найбільш активну і організовану частину соціальної спільноти (народу, нації, соціальної групи) з метою вираження й захисту політичного інтересу і проведення практичної діяльності з його реалізації шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

В основі діяльності партій можуть бути різні інтереси груп населення (економічні, національні, релігійні, соціальні та ін.), але в будь-якому разі партія оформляє ці владно значимі групові потреби і пред'являє їх державним інститутам як інтереси політичні. Тобто такі, що вимагають владного вирішення

За своєю природою будь-яка партія – це громадське формування, тому що її характеризує добровільність вступу, виходу, прийняття програми й статуту, колегіальність у прийнятті рішень тощо. Однак серед різних громадських організацій партія виділяється особливими ознаками, а саме: своїми політичними цілями і прагненням до завоювання влади, соціальною базою, методами діяльності. Визначальними з них являються:

- мета партії – завоювання і здійснення влади самостійно або в коаліції;
- партія – це організація, що об'єднує людей на різних рівнях політики від місцевого до міжнародного;
- будь-яка партія є носієм ідеології, особливого бачення світу й людини;
- партія прагне до забезпечення соціальної опори, розширення підтримки мас, що є необхідною умовою здобуття нею влади.

Партії виникають на основі об'єднання навколо певної ідеї, політичного інтересу. Способи такого об'єднання можуть бути

різними. Найбільш поширеними з них у нинішній політичній практиці є такі:

- *об'єднання навколо парламентської групи депутатів одного напряму, представників у місцевих органах влади, що їх підтримують;*
- *на основі діяльності виборчих комітетів різних рівнів, у процесі популяризації кандидата і платформи його однодумців;*
- *шляхом створення таємної групи змовників, що принципово виступають за зміну існуючого політичного режиму;*
- *на основі громадських рухів або об'єднань, які по мірі розвитку посилюють політичну спрямованість своєї діяльності, змінюють цілі й передусім прагнуть влади, розширюють для цього вплив на маси людей, переростаючи в партії.*

Крім організаційного формування, у більшості демократичних країн партії можуть легально брати участь у політичній діяльності після їх юридичної реєстрації. У кожній країні легалізація діяльності партій регулюється її законодавством. В одних достатньо проголошення партії як такої, в інших – необхідно подати у відповідні державні органи програму, статут, визначену законом мінімальну кількість членів партії; у третій – правовими актами передбачено обов'язкову реєстрацію, після якої вони набувають статусу юридичної особи, а отже й легального учасника політичних процесів. В Україні реєстрація політичних партій здійснюється Міністерством юстиції.

Місце партії в політичній системі визначається рядом обставин.

По-перше: тим, наскільки вона відповідає самій системі: активно допомагає її зміцненню чи, навпаки, так само активно опонує їй, виступає за її зміну або шляхом реформ, або бере курс на революцію; який її статус в уряді, вплив і підтримка в регіонах, яка участь та вплив у законодавчому органі, у владних структурах на місцях.

По-друге: яка соціальна підтримка партії: хто, які соціальні верстви складають її базу, і відповідно, чиї інтереси вона реально захищає.

По-третьє, яка політична орієнтація партії в різних сферах суспільного життя. В економічній – це передусім відношення до різних форм власності та роль держави в організації суспільного відтворення; в соціальній – орієнтація у вирішенні проблем захисту прав і свобод громадян, у тому числі на права життя, працю, загальну та професійну освіту, охорону здоров'я, утримання непрацездатних, свободу слова та вибору. У політичній сфері – розуміння стратегії розвитку суспільства та основні напрями її здійснення, прихильність до того чи іншого політичного режиму, відношення до інших партій та толерантність до різних політичних поглядів, міжнародна орієнтація; в національних відносинах – погляди на права націй та народностей, що населяють країну, статус корінної нації; в релігії – ставлення до релігії взагалі, політичної ролі церкви, конфесійна прихильність.

По-четверте: наскільки ця партія автономна у своїх діях, її матеріальне забезпечення і економічна незалежність.

По-п'яте: яка її організаційна структура та міцність, поширеність на території країни, міжнародний авторитет; який у неї інтелектуальний і науковий потенціал, її пропагандистська сила – актуальність, логічність, переконливість, інтенсивність пропаганди; демократичність всередині партії та активність її членів, стратегічна переконливість і тактична гнучкість.

*Найбільшою мірою місце партії у політичному процесі залежить від виконання нею своїх функцій. Вони визначаються тими цілями, які ставить перед собою партія і умовно можуть бути згруповані як внутрішньо-партійні та зовнішні. Внутрішньопартійні – це функції, що стосуються організаційних питань кожної партії: поповнення рядів членів партії, формування партійної каси, керівних органів, створення і організація роботи первинних організацій на місцях, проведення зборів, з'їздів, конференцій та ін. Зовнішні функції партії охоплюють питання поширення ідей партії в масах народу, залучення на свій бік голосів електорату з тим, щоб реалізувати головну мету партії – завоювання і здійснення державної влади. У цьому зв'язку політична партія виконує *теоретичну* (формулювання власного бачення напрямку розвитку суспільства, розроблення програми діяльності та передвиборчих платформ, проведення наукових досліджень з тих чи інших політичних проблем); *ідеологічну* (формування світоглядних поглядів на суспільне буття, суспільно-політичні процеси); *пропагандистську роботу* (поширення ідей партії, її програми, цілей, принципів діяльності через засоби масової інформації або масові заходи: мітинги, демонстрації, збори та ін.). Крім того, *до функцій партії належать безпосередня боротьба за завоювання влади та участь у її здійсненні в інтересах тієї чи іншої групи населення і суспільства в цілому на основі реалізації власної програми вирішення як внутрішніх, так і міжнародних проблем; забезпечення зв'язку мас із державними структурами, інституалізація політичної участі громадян і заміна стихійних форм суспільно-політичної активності населення організованими, керованими і контрольованими; боротьба з політичною апатією і пасивністю громадян; здійснення політичної соціалізації громадян, добір та рекрутування політичних лідерів та еліт на всіх рівнях політичної системи, участь за їхньої допомоги в управлінні справами суспільства.**

Від реалізації цих функцій залежать авторитет партії, її життєдіяльність і здатність до серйозної політичної роботи.

У політичній науці багато уваги приділяється питанням класифікації партій, їхньої типології. З-поміж багатьох підходів можна виділити, в першу чергу, *загальновизнані класифікації*. Так, *за організацією внутрішньопартійної діяльності*, за методами роботи партії можна розділити на дві великі групи: *демократичні і авторитарні (тоталітарні).*

Для демократичних партій характерним є демократизм внутріпартійного життя, гласність, виборність керівних органів, наявність фракцій. Демократичні партії визнають багатопартійність, опозиційність окремих партій. Вони суворо дотримуються законів і діють у їх межах.

Авторитарні, а особливо тоталітарні партії зневажають і навіть ігнорують закони, норми демократії, визнають і використовують тероризм як засіб боротьби за досягнення своїх цілей, підпорядковують своєму впливу апарат державної влади та інші елементи політичної системи. До тоталітарних відносять фашистські й напівфашистські партії, деякі екстремістські релігійні партії. Авторитаризм, а в окремі періоди – тоталітаризм, був притаманний КППРС, хоча в її статуті основою організаційного устрою проголошувався демократичний централізм.

9.2. Партійні системи

У своїх діях політичні партії так чи інакше пов'язані одна з одною. Ця взаємодія чи протидія примушує партії встановлювати й виконувати певні норми чи правила, певним чином організовуватися, якимось систематизувати, упорядковувати свою діяльність. У межах цих норм, правил, порядків і створюються партійні системи.

***Партійна система** – це сукупність взаємозв'язаних політичних партій країни, які беруть участь у боротьбі за досягнення та здійснення влади.*

Партійні системи виражають стійкі зв'язки і відносини партій між собою, а також із державою та іншими політичними інститутами. Ці взаємовідносини розкривають ступінь впливу партій на прийняття рішень і характер їхньої участі в керівництві державою.

*За кількістю партій, що реально беруть участь в організації політичної влади, розрізняють **однопартійні** (неконкурентні) системи, всередині яких виділяються тоталітарно-деспотичні й демократичні різновиди та **багатопартійні** (конкурентні), де існують система з однією домінуючою партією, **двопартійні** та **багатопартійні** системи.*

***Однопартійна система** – це утвердження політичної влади однієї партії, яка підпорядковує своєму впливу і контролю всі сфери життя. Для неї характерні: відсутність формальної і практичної конкуренції за владу і можливості черговості при владі різних партій, формальна наявність демократичних інститутів або їх відсутність, виключення з політичного життя механізму міжпартійного суперництва, заборона опозиційної пропаганди.*

*Тривала однопартійність веде до кризи як у самій партії, так і в суспільстві, обумовлює переродження політичної влади і, як наслідок – встановлення партократії. **Партократія** – це таке політичне явище, коли*

проширок партійного апарату, утворений на основі замкненого номенклатурного принципу формування керівних кадрів, затверджує свою монополію на владу в країні і зосереджує в своїх руках усі важелі політичної влади.

Партократії притаманні: створення партійної бюрократії, тобто зосередження в руках партійного керівництва господарського, адміністративного і політичного керівництва, підміна народовладдя, демократичних форм його здійснення партійною владою; *заміна партійним керівництвом самоорганізації життя суспільства*, втручання партії в усі сфери життя; *номенклатурний принцип* добору кадрів, невідповідність партійної номенклатури (nomenclatura – лат. – розклад імен, список-перелік посад). Згідно з цим принципом призначення на керівні і відповідальні посади всіх рівнів і в усіх сферах здійснюється тільки за рішенням або за згодою партійних органів. Для партійної номенклатури встановлюються певні економічні, соціальні та інших привілеї. Наприклад, в КПРС відповідальні працівники партійних органів, починаючи із завідуючого відділом райкому партії, при стажі роботи в них 10 років і більше одержували при досягненні пенсійного віку персональну пенсію з відповідними привілеями (безплатний проїзд у місті та на приміських маршрутах, 50-відсоткова платня за житло та комунальні послуги, періодично безкоштовні путівки в санаторії та інше). *Наслідком партократії є криза політичної влади, її нездатність до самовдосконалення, втрата авторитету серед народу і, внаслідок цього, – втрата влади.*

Двопартійна система – це така організація партійної діяльності, за якої дві партії по черзі, в залежності від успіху у виборчій боротьбі беруть участь у здійсненні державної влади.

Багатопартійна система – сукупність партій та відносин між ними, коли жодна з них не має переваг, а влада здійснюється коаліціями, що з часом змінюються за своїм складом.

Багатопартійним системам властиві такі риси: боротьба декількох політичних партій за державну владу, періодична зміна партій при владі, що виключає можливість застою і переродження; наявність антисистемних партій, тобто партій, що виступають проти існуючої соціально-економічної системи; виявлення волі народу як способу вибору суспільних сил, партій і політичних лідерів, здатних виконувати нагальні завдання.

Досвід політичного розвитку свідчить, що *оптимальною формою і водночас умовою демократичного розвитку суспільства є багатопартійні системи*. Однак щодо оцінки оптимальної кількості партій у цих системах думки учених-політологів розходяться. Наприклад, італійський політолог Дж. Сарторі вважав, що *поява п'ятьох і більше партій створює «крайню багатопартійність», небезпечну для існування держави*. Німецький політолог Е. Ньюмен віддавав перевагу двопартійній моделі.

Єдиного стандарту для оцінки ефективності тієї чи іншої партійної системи не існує. Безперечною є неефективність, навіть згубність однопартійної системи, що обмежує і навіть позбавляє громадян права вибору та здійснення впливу на владу. *Загальними ж критеріями ефективності партійних систем є забезпечення чутливості політичної системи до соціальних запитів і потреб народу, можливість включення якомога більшої кількості суспільно-значущих інтересів громадян до рішень і діяльності влади та критичного коригування урядового курсу; дієвості демократичного контролю за діяльністю влади та політичної еліти.*

В політичній системі України на початок 2011 р. було зареєстровано близько 200 партій, які за політичною орієнтацією можна поділити на п'ять груп: перша – праві та націонал-радикальні партії; друга – правий центр – партії націонал-демократичної, націонал-державницької спрямованості; третя – центристські ліберально-демократичні партії; четверта – лівий центр – партії соціал-демократичної спрямованості; п'ята – ліві партії соціалістичної та комуністичної орієнтації.

Процес формування партійної системи в Україні триває. Нинішній партійно-політичний спектр – типова мультипартійна система, притаманна перехідному етапові народжуваної демократії. Практично перманентно йде процес розпуску та створення нових, відбувається об'єднання партій, перехід членів партій з одної в другу (як правило до партії при владі). Все це свідчить про невизначеність партійної системи України. Більшість партій не мають чіткої, зрозумілої для народу політичної програми, ідеології, реального і науково обгрунтованого бачення майбутнього нашої держави, економічної і соціальної перспективи народу, якості життя переважної більшості українців.

Створення декількох сильних політичних партій, на базі об'єднання існуючих, здатних чітко сформулювати свою ідеологічну позицію, розробити науково-обгрунтовану програму розвитку України, які б зуміли донести до мас свої погляди, ідеї, переконати їх у відповідності цих ідей інтересам більшості народу, дасть можливість уникнути серйозних потрясінь суспільства і вивести країну на шлях цивілізованого, демократичного розвитку.

9.3. Громадські організації та СПР

Важливим елементом політичної системи демократичного суспільства є громадські організації, суспільні рухи і об'єднання. Вони виникають, як правило, на околиці владних відносин і навіть поза ними. В основу їх діяльності покладені принципи добровільності, поєднання власних і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправності всіх учасників, законності і гласності. *На відміну від партій або державних органів специ-*

фічними рисами таких рухів є їх самостійна, а тому й недосконала організаційна оформленість, аморфність соціальних, світоглядних і політичних позицій.

За своїми цілями і методами діяльності суспільні рухи та об'єднання можуть мати *політичний і неполітичний характер*. Політичного характеру набувають ті, що у своїй діяльності намагаються впливати на владу й навіть боротися за неї, прагнуть до зміни існуючих політичних умов. *У цілому ж політична функція суспільних рухів і об'єднань, що не є політичними партіями, полягає не у виборюванні влади, а в тискові на владні структури з метою реалізації інтересів своїх учасників.* Тому вони часто або підтримують партії, які їм ідейно близькі, або ці партії прагнуть залучити на свій бік такі рухи чи об'єднання. Суспільні рухи і об'єднання політичної спрямованості називають суспільно-політичними. Оскільки вони відіграють значну роль у політичному житті країни, розглянемо ці рухи докладніше.

Суспільно-політичні рухи – це особлива форма діяльності політичних сил, що представляють політичні інтереси і прагнення різних соціальних спільнот та їх організацій, яка спрямована на зміну існуючих соціально-політичних і економічних умов шляхом впливу на державні структури з метою їх удосконалення або зміни.

Порівняно з політичними партіями та іншими суспільними організаціями суспільно-політичні рухи характеризуються рядом особливостей.

По-перше, їх діяльність, що спрямована на зміну або вдосконалення владних структур та відносин, зазвичай не має на меті завоювання влади, а обмежується тиском на неї шляхом проведення масових заходів (мітингів, демонстрацій, страйків, пред'явлення петицій тощо) або через лобіювання інтересів. Якщо перша форма – це відкрита боротьба за свої інтереси, то лобіювання – закулісна гра з метою вплинути на законодавців, урядових чиновників, аби відстояти вигідний законопроект або одержати через уряд бюджетні кошти й т.ін. Лобізм при відсутності гідного державного контролю часто межує з порушенням законів і призводить до корупції.

По-друге, суспільно-політичні рухи є формою волевиявлення інтересів і прагнень соціальних спільнот з різною політичною орієнтацією, ідеологією, але одноставних у розумінні певної проблеми (наприклад, екологія, охорона праці і здоров'я, збереження миру та ін.).

По-третє, як правило, вони використовують політичні засоби боротьби у межах існуючого законодавчого поля. Але при серйозному протистоянні влади їхнім вимогам та посиленні підтримки з боку суспільства такі рухи часто переформовуються у партію і тоді вже прагнуть завоювання влади і через неї – вирішення тих проблем, навколо яких створювався рух.

У сучасному світі, особливо в країнах, що переходять від тоталітаризму до демократії, суспільно-політичні рухи виступають як політична сила і складова частина політичної системи. Вони забезпечують неухильність і гарантію такого переходу, становлять могутній чинник демократизації всіх сфер суспільства. Зрозуміло, що такий складний політичний процес навіть при ідеальному перебігу породжує багато проблем. В реальних же умовах, коли ділки від політики чи навіть злочинні елементи, користуючись прорахунками в політиці, відсутністю правових норм або їх протиріччями, демократичним інфантилізмом суспільства, прагнуть лише власного збагачення і пограбування своєї країни, – причин для невдоволення дуже багато, а це сприяє виникненню суспільно-політичних рухів. Такими причинами можуть бути:

- *тривала криза в усіх сферах життя суспільства;*
- *невдоволеність окремих груп людей цілями суспільного розвитку;*
- *погіршення матеріального становища людей;*
- *погіршення природи та умов праці й життя;*
- *відокремленість влади від народу;*
- *криза духовного життя та ін.*

Для реального впливу на політичне життя суспільства політичні рухи повинні мати певні політичні права. Такі права визначаються законодавчими актами країни, зокрема конституцією. Ними уможливаються заснування власних і користування державними засобами масової інформації; виголошення й захист інтересів членів об'єднань і учасників рухів у державних, господарських та суспільних органах і організаціях тощо. Одночасно законодавство країни не дозволяє діяльності суспільних об'єднань і рухів, цілі яких не сумісні з інтересами суспільства, моральними нормами і загальнолюдськими цінностями. Так, забороняється створення рухів і об'єднань, які для досягнення своїх цілей прагнуть повалення уряду або насильницької зміни конституційного ладу, пропагують війну, насильство, жорстокість, розпалюють расову, національну і релігійну ворожнечу.

У країнах з розвиненими демократичними традиціями або там, де ведеться відкрита політична боротьба за зміну режиму, досягнення незалежності та інші кардинальні цілі, політичні рухи відіграють важливу й навіть визначальну роль у політичному житті країни. Вони слугують або гарантом стабільності у суспільстві, або, навпаки, дестабілізують суспільно-політичне життя і можуть привести до зміни суспільного ладу чи його реформування.

Питання для самоконтролю.

1. Коли і за яких обставин виникають перші політичні партії?

2. Які політичні, економічні, соціальні умови необхідні для створення політичних партій?
3. Що являється стрижнем, навколо якого формується політична партія?
4. Чим відрізняється політична партія від інших громадських формуваль?
5. Чому для партії так важливо виконувати всі функції, притаманні цим політичним організаціям?
6. У чому ви вбачаєте шкідливість для суспільства однопартійної системи?
7. Що являє собою партократія?
8. Охарактеризуйте партійну систему України. Які партії є найбільш впливовими і чому?
9. Які із чинників створення СПР мають місце в Україні?
10. Назвіть найбільш впливові СПР в Україні.
11. Чому діяльність СПР є важливою передумовою демократизації політичної системи та формування громадянського суспільства?

Завдання для самостійної роботи.

1. Класифікуйте партійну систему України за ознаками: ліві, центристські і праві партії.
2. Дайте характеристику програми та діяльності найважливіших партій в країні. (для вітчизняних студентів – в Україні, для іноземних – в їхніх країнах).
3. Дайте оцінку діяльності СПР в країні, їх реальний вплив на політичне життя.

Тема 10. Політична еліта та політичне лідерство

План лекції

10.1. Політична еліта та особливості політичної еліти України.

10.2. Політичне лідерство та його типи.

10.1. Політична еліта та особливості політичної еліти України

Політична еліта – це поняття, яке відображає особливу роль верхівки пануючого класу, перш за все тої його частини, яка безпосередньо здійснює політичне курівництво суспільством, стоїть біля керма державного управління.

Термін «еліта» має французьке походження і означає «кращий», «вибраний», «відбірний». Цим поняттям у суспільствознавстві позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від функцій, які виконує еліта у суспільстві, її поділяють на економічну, господарську, духовно-інтелектуальну, політичну, військову, наукову, релігійну, адміністративну, інформаційну тощо.

До політологічного обігу термін «еліта» введений на початку ХХ ст. франц. дослідником Ж. Сорелем й італійським вченим В. Парето. Але ідеї елітизму як поділу суспільства на вищих і нижчих, достойних, благородних і простолюдинів - мають дуже давні корені: у Конфуція – це благородна влада і беззаперечно підкорена їй маса народу; у Платона – це аристократи духу – філософи і демос, який повинен підкорятися мудрим філософам. Піднімають владу над народом, виділяють її як вищу частину суспільства Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше.

Але у сучасному розумінні і значенні поняття *політична еліта, як специфічна соціальна група організованої меншості, яка володіє реальною владою над усім суспільством, було введено у працях австрійського політолога Р. Міхельса та італійських політологів Г. Моска та В. Парето.*

Що ж конкретно являє собою політична еліта? *Поняття «політична еліта» у широкому розумінні ототожнюється з поняттям «правляча еліта». Правляча еліта – це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високо згуртована соціальна група, яка володіє якостями лідера і підготовлена до виконання управлінських функцій, займає керівні позиції у суспільних інститутах та безпосередньо чи опосередковано впливає на прийняття владних рішень у суспільстві.* Головною ознакою належності до правлячої еліти є займання високої. панівної

позиції у різних сферах суспільного життя. Правляча еліта включає в себе політичну, економічну, адміністративну, поліцейську, духовну (культурно-ідеологічну).

Політична еліта у вузькому розумінні – це спеціалізована соціальна група, яка зосереджує у своїх руках державну владу і займає командні висоти в управлінні суспільством. До політичної еліти входять професійні політики високого рангу, наділені владними функціями і повноваженнями.

Елітою зазвичай називають обранців, кращих. Причому ця обраність, добірність розуміється в контексті слова «еліта» як самоочевидність. І хоча ніхто інший як сама еліта є джерелом пропаганди своєї «елітарності» (досить подивитись ТВ-шоу на «Інтері» або на інших каналах) проблема ця є на сьогодні в Україні у більшій мірі проблемою нарцисичною, тобто проблемою самолюбвання і самовихваляння політиків, надто завищеної самооцінки і позитивної самоназви групи осіб, що живуть безпосередньо близько від вогнища влади і беруть участь (або ж пристрасно прагнуть) у керівництві суспільством, у виробленні його ідеологічних засад та стратегічних цілей.

Безумовно це не означає, що слово «еліта» і надто ж політична еліта не мають сенсу. Навпаки, проблема формування, навіть вирощування, виховання еліти – для держави завдання першорядне. Про це дбають усі розвинені держави, повинна зрозуміти це і Україна.

У нашій країні ситуація у цьому питанні досить сумна. Ще на початку незалежності у 90-ті роки за умов первісного накопичення капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов'язаних із колами старої партійно-радянської номенклатури, образ «влади» у суспільній свідомості поєднується не зі словом «еліта», а зі словом «мафія». Вражаюча політична короткозорість населення і його висока активність на виборах приводять до влади мільярдерів і мільйонерів та їхні угруповання (у тому числі і названі партіями та блоками), які з «народного благословення» стають політичною елітою, хоча за великим рахунком і близько такою не являються.

Еліта за будь-яких умов – те, що добирають, формують з певною метою. У нас такою метою є розбудова української демократичної, правової держави, створення політичної системи, у якій захищалися б честь і гідність людини, її права і свободи, де можна було б людині самореалізуватись як особистість, де була б тверда впевненість у майбутньому тощо. Існування еліти пов'язане з наявністю так чи інакше визнаною свідомою частиною суспільства системи цінностей, відповідно до яких відбувається «зарахування» до еліти та її можлива оцінка народом. На жаль, політична еліта, сформована за участю українського суспільства постійно не виправдовує його надій і сподівань, а тому і рівень довіри до неї складає всього декілька відсотків і жодної реально лідируючої політичної сили і політичної особистості за станом на середину 2011 р. не існує. Більше того, навіть

ті політичні сили, що увійшли до політичної еліти за результатами виборів дуже швидко втрачають довіру своїх виборців через брехливість своїх обіцянок і неспроможність їх виконати.

У чому ж причини такої безвідповідальної політичної еліти в Україні? Причин тут декілька.

По-перше, дають ще знати рудименти тоталітарної системи, що проявляється у завищенні довіри до влади (або, точніше, надії на неї); фактичній незалежності влади від суспільства, її непідконтрольності. Це дає можливість владі, а значить і політичній еліті, здійснювати свої дії не зважаючи на інтереси і потреби суспільства. Чого варті, скажімо, відсутність механізмів відозви депутатів, практична безконтрольність судів і т.ін.

По-друге, безвідповідальність влади перед суспільством за виконання своїх програмних передвиборчих зобов'язань.

По-третє, відсутність цілеспрямованої системи підготовки інтелігенції нового типу як джерела формування еліти у суспільстві, у тому числі і політичній.

По-четверте, недосконалість правової системи і слабкість правової культури у представників політичної еліти, що обумовлює безвідповідальність за політичні дії та низький авторитет політичної еліти у суспільстві.

Значною мірою всі ці чинники обумовлені організаційною і політичною слабкістю політичних партій, їх ідеологічною безхребетністю, мультипартійністю партійної системи. З іншого боку – безвідповідальністю держави, її відстороненням від процесу виховання політичної еліти. Важливим чинником у цьому є також низький рівень політичної свідомості суспільства, який у більшості населення залишається на побутовому рівні.

Посткомуністичне суспільство однаково потребує як кваліфікованої еліти, здатної насичувати владні структури, забезпечувати розв'язання стратегічних завдань національного розвитку, так і справжньої духовно зрілої інтелігенції. Кризове становище з формуванням та підготовкою останньої – одна з найболючіших проблем політичної культури суспільства.

10.2. Політичне лідерство та його типи

Успіх політичних, соціально-економічних процесів у суспільстві значною, а іноді й вирішальною мірою залежить від особистості, яка очолює країну, ту або іншу партію чи рух. Таку особистість прийнято називати лідером.

Однак «називатися лідером» і «бути лідером» – не тотожні поняття, хоча й досить близькі. *Можна очолювати той чи інший колектив, групу, організацію, навіть країну і бути при цьому тільки керівником, начальником, тобто людиною, яка організовує діяльність, роботу певного колективу, суспільства. Але можна в тій самій ситуації, на тому самому посту вести за собою людей, спиратися на їх розуміння і підтримку, спонукати до розвитку ініціативи, при цьому і самому бути ініціатором, брати на себе відповідальність за свої дії та дії підлеглих. Це зовсім інший тип керівника – це лідер, який не просто організовує діяльність, а веде за собою, приваблює своїми діями, ідеями, баченням майбутнього і цим змушує підлеглих мислити і діяти творчо, ініціативно.*

Отже, **лідер** (від англ. *leader* – ведучий, керівник) – авторитетний керівник держави, політичної, громадської організації, об'єднання або малої групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати в них провідну роль.

Вивчення проблем лідерства своїми коренями сягає глибокої давнини. Цій проблемі приділяли увагу Геродот і Плутарх, у середні віки – Н. Макіавеллі. Творцями теорії лідерства були Томас Карлейль (1795–1881) і Роберт Емерсон (1803–1882), які розглядали історію як результат творчості героїчних особистостей. Фрідріх Ніцше (1844–1900) намагався обґрунтувати необхідність створення вищого біологічного типу людини-лідера, надлюдини, підкреслюючи, що мета людства закладена у його вищих представниках...

У сучасній політології існує декілька підходів до визначення політичного лідерства. Один із них бере за основу вплив лідера на інших людей (*Л. Едінгер*) і визначає політичне лідерство як постійний пріоритетний вплив з боку певної особи на все суспільство, організацію або групу. Інший (*Л. Даунтон*) – стверджує, що лідерство впливає з ієрархічної структури суспільства і становища людини в ньому, функцій, які виконує ця людина в управлінні суспільством. Третій підхід базується на тому, що політичне лідерство являє собою особливого виду підприємництво, що здійснюється на політичному ринку (*Дж. Оппенгеймер, Н. Фроліх*). При цьому специфіка політичного підприємництва полягає в персоналізації «політичного товару», його ототожненні з особистістю потенційного лідера. Такий підхід особливо красномовно ілюструється прикладом передвиборчих президентських кампаній у США. Відповідно до четвертого підходу, політичний лідер – це символ спільноти і зразок політичної поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади (*В. Амелін, Є. Баталов*). Такий підхід мав доволі сильну підтримку в колишньому СРСР. Є й інші погляди на сутність політичного лідерства і кожен з них має не тільки право на існування, але й конкретні факти, на підтвердження їх правильності.

Мабуть, єдиного визначення і не може бути, тому що політичне лідерство залежить від багатьох чинників: історичних умов, менталітету суспільства, політичної ситуації, що складається в суспільстві. Безумовно, впливають і якості самої людини, котра претендує на роль лідера, вплив і авторитет сил, що висувають і підтримують її, місце самого лідера у суспільстві.

Реальним же політичним лідером, на нашу думку, може бути людина, якій притаманні такі якості, як воля, цілеспрямованість, наполегливість, популярність, уміння генерувати ідеї та захоплювати ними маси, виняткова впевненість у собі, компетентність, високовідповідальність, і яка має реальну можливість реалізувати ці якості в політиці. Для того, щоб виховати, проявити і реалізувати їх, необхідні певні умови, і одна з головних – реальне володіння владою. Тому лідерство можна визначити як спосіб організації влади в громадянському суспільстві з розвиненою політичною свідомістю всіх або більшості його соціальних верств, який базується на визнанні авторитету і компетентності лідера, а також довірі до нього.

Через різне тлумачення поняття сутності лідерства немає єдиної думки і в питанні його типологізації. Так, залежно від стосунків лідера з підлеглими виділяють авторитарний і демократичний типи.

Щодо способу легітимізації влади (за М. Вебером) типи лідерства класифікуються як *традиційний* (вожді, монархи), *раціонально-легальний* (обрані демократично), *харизматичний* (лідери, наділені, на думку мас, особливою благодаттю, видатними рисами, спроможністю до керівництва: Ленін, Сталін, Гітлер, Мао Цзедун, Кастро, Рузвельт, раніше – Наполеон, Петро I, Б. Хмельницький).

За типами політичної свідомості американський політолог Роберт Такер виділяє реформаторський, революційний і консервативний типи лідерства. На його думку, *лідер-реформатор* вірить у прийняттю більшістю ідеальну модель суспільства, визначає відхилення від цієї моделі навичок і звичаїв поведінки людей. Своє головне призначення він вбачає у подоланні наявних відхилень шляхом зміни цих навичок. *Лідер-революціонер* бачить і визначає існуючі соціальні порядки настільки непоправно хибними, що визнає лише одне можливе рішення – фундаментальну перебудову суспільства у відповідності з іншими соціальними ідеалами. *Лідер-консерватор* не бажає соціальних змін, протидіє їм, маючи своїми союзниками існуючі суспільні норми та принципи.

В сучасній політології виділяють чотири типи політичних лідерів:

- *прапорноносці*, або великі люди: їх відрізняє власне бачення дійсності, привабливий ідеал, мрія, здатна захопити маси;

- *служителі*: завжди прагнуть виступати в ролі виразників інтересів своїх прихильників, виборців, орієнтуються на їхню думку, діють від їхнього імені;

- *лідери-крамарі*: вміють привабливо донести ідеї і плани, переконати громадян у їх перевазі, змусити «купити» ці ідеї. а також залучити маси до їх здійснення;

- *лідер-пожежник*: орієнтується на найактуальніші суспільні проблеми, нагальні вимоги, але, як правило не здатні реалізувати їх.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій та ролі політичного лідера в історії обумовлює його культ. Як правило, культ особи – це закономірний наслідок і одна з передумов тоталітарного режиму, однак зустрічається він і в авторитарних, а іноді в демократичних державах, які внаслідок культу втрачають демократичну сутність. Культ особи, власне, є відродженням язичницького ідолопоклонства. Ідейні джерела культу особи – у тоталітарній ідеології, її претензії на монопольне володіння істиною.

І все ж таки найважливішою, безпосередньою причиною культу є величезна концентрація політичної, економічної та соціальної влади в руках політичного лідера, а також тотальна особиста залежність усіх, хто стоїть нижче, від його прихильності, а не від результатів своєї праці.

При тоталітарному режимі сфера такої залежності практично безмежна. Це вселяє і формує у мас народу обожнювання і сліпу покору такому лідерові, нав'язує страх перед владою, розгубленість при зміні лідера і культивування нової особи.

Утвердження активістської політичної культури, існування стійких демократичних традицій, наявність неконтрольованого державою громадянського суспільства і політичної опозиції значно зменшують можливості для некомпетентного політичного лідерства, різного роду волюнтаризму, зловживання владою, створюють сприятливий ґрунт для виявлення у політиці індивідуальних здібностей і обдарувань, реального лідерства.

Отже, політичне лідерство – важлива складова частина політичних процесів. Об'єктивні вимоги з організації та управління суспільно-політичним життям обумовлюють потребу в політичному лідері. Однак ті ж самі об'єктивні умови (високий рівень демократизації суспільства, розвиненість політичної системи) знижують залежність суспільства від політичного лідера, що перебуває при владі. І доти, доки не будуть створені ці умови, суспільство сподіватиметься на прихід до влади політичного лідера, «сильної руки», що виведе його на «вірну дорогу», забезпечить «світле майбутнє».

В умовах перехідного періоду в Україні, коли не визначено чітко і не прийнято суспільством стратегічний напрямок розвитку, не заверше-

но формування соціально-політичної системи, конче необхідні організація політичного лідерства і висунення політичного лідера.

Питання для самоконтролю.

1. У яких випадках використовується термін «еліта»?
2. Дайте визначення політичної еліти.
3. Дайте характеристику політичної еліти України порівнюючи її з якими, якими, на вашу думку повинна відповідати ця специфічна соціальна група.
4. У чому, на ваш погляд, слабкість політичної еліти України?
5. У чому причини безвідповідальності політичної еліти України?
6. Чим відрізняється керівник-виконавець від керівника-лідера?
7. Якими якостями повинен володіти політичний лідер?
8. Кого з сучасних політичних діячів України ви віднесли б до категорії політичних лідерів? Обґрунтуйте свій вибір.
9. Наскільки важливою є для України проблема політичного лідерства? Чому?

Завдання для самостійної роботи.

1. Дайте характеристику сучасної політичної еліти України. Як ви бачите формування майбутньої політичної еліти? Наскільки важливою є ця проблема для України?
2. Які заходи (зміни, перетворення тощо) необхідно здійснити в Україні для виховання національних політичних лідерів?

Тема 11. Політична свідомість і політична культура

План лекції

11.1 Політична свідомість: сутність, структура, функції.

11.2. Політична культура та її роль у політичному житті суспільства.

11.3. Політика і мораль.

11.1 Політична свідомість: сутність, структура, функції

Будь-які політичні процеси і явища, що відбуваються в суспільстві, викликають певне відношення до них: знаходять підтримку, збуджують обурення і навіть опір, обумовлюють апатію, байдужість; спонукають до дій або ж змушують ховатися, відходити від політичного життя. Чому так поводить себе індивід, окрема особистість? Чому так діють маси? Без визначення сутності цього явища далеко не просто зрозуміти не тільки політичні події, що відбуваються, але й спрогнозувати їх розвиток на близьку і віддалену перспективу. На ці важливі питання політичного життя суспільства можна відповісти, зрозумівши сутність політичної свідомості – невід’ємного елемента будь-якої політичної системи.

Що ж являє собою ця категорія? Перш за все, правомірно припустити, що це – одна зі складових свідомості людини. А оскільки об’єктом тут виступає політика, то вона повинна відображати сприйняття індивідом навколишньої політичної дійсності, розуміння подій, що відбуваються, формування власного ставлення до них. Скорельована певним чином сукупність цих поглядів і відношень за групами інтересів або в суспільстві загалом може характеризувати масову політичну свідомість, яка включала б ідеї, погляди, уявлення, традиції, звичаї та звички політичної поведінки мас людей. Суб’єктами цієї свідомості можуть виступати великі й малі соціальні групи: партії, нації, класи, релігійні об’єднання й т.ін. Однак, «творцем» масової політичної свідомості може бути і індивід, окрема особистість, чий ідеї та погляди сприйняті і підтримані масами. Наприклад, християнство, буддизм, марксизм, маоїзм і т.ін.

Оскільки в політичній системі визначальним структурним елементом є влада, то політична свідомість пов’язана з певним її сприйняттям, розумінням, участю в складі тих або інших політичних сил у боротьбі за владу та її здійснення.

Отже, *політичну свідомість можна визначити як відображення та формування у свідомості людини ставлення до політичних процесів і*

явищ на основі повсякденних спостережень, емпіричних і теоретичних знань, поглядів, оцінок політичного життя суспільства.

Вона базується на сприйнятті та пізнанні політико-владних відносин у цілому і кожної гілки влади окремо, знанні законів і закономірностей політичного розвитку суспільства, уявленні про політичні інтереси суб'єктів політичної діяльності, розумінні політичних процесів і перспектив їх розвитку. Саме на такій основі можуть формуватися усвідомлені політичні переконання. Політична свідомість відображає відносини між соціально-політичними групами, класами, націями; ставлення людей до суспільного ладу і процесів, що відбуваються в суспільстві, до партій, рухів, соціальних цінностей, традицій тощо. Тому вона лежить в основі політичної діяльності як індивіда, так і політичної групи, суспільного руху і мас.

Відтак, політичну свідомість можна визначити ще й як сукупність почуттєвих та раціональних, емпіричних і теоретичних, ціннісних і нормативних, усвідомлених та підсвідомих уявлень, що визначають відношення суб'єктів політичного життя до політичної влади, політичних процесів, політичних явищ країни і світу.

Формування політичної свідомості відбувається під впливом багатьох чинників, а рівень її залежить, зокрема, від наявності спеціальних знань і різноманітних форм участі людини у відносинах влади. Індивідуальна політична свідомість формується різними шляхами. Один із них критичне осмислення особистістю соціальної дійсності, раціоналізації (тобто виявлення істотного, головного) і узагальнення інформації. Цей шлях вимагає певної підготовки у сфері політики, політичних відносин. Другий шлях – на основі усвідомлення цілей активних учасників політичних процесів: держави, політичного руху або партії і приєднання до вже сформульованих ними ідей, ідеологій, норм і напрямів політичної поведінки. Для цього також потрібні певні політичні знання, але головне – широка пропагандистська робота цих суб'єктів політики щодо роз'яснення своїх цілей, ідеологій для залучення на свій бік народу. І третій шлях пов'язаний з емоційним прилученням до віри у справедливість тих чи інших політичних ідеалів. Це досягається також шляхом пропаганди. Однак форма її розрахована більше на зовнішні ефекти, обіцянки змін на краще, принадні гасла, шоу й т.ін. Найчастіше це дає можливість одержати підтримку електорату і досить широко використовується в політичній діяльності в Україні, особливо діючою владою, однак стійкість такої свідомості дуже проблематична.

Формування свідомості – безупинний процес, який не відокремлюється від суспільно-історичної практики, реальних політичних процесів. І суспільству потрібна не будь-яка політична діяльність, не удавана активність, а діяльність кваліфікована, цілеспрямована, свідома. Для побудови демократичного, правового суспільства і держави потрібна особистість,

що має сформований світогляд, переконана, самостійна (тобто має владу над собою і над своєю діяльністю), здатна до вільних, усвідомлених дій.

Умови і джерела формування політичної свідомості визначають і її рівень, тобто певний ступінь, досягнутий її носієм, суб'єктом соціально-політичного життя в галузі пізнання процесів і явищ, що відбуваються в політиці. Виділяють три таких рівні: *звичайний* (побутовий), *емпіричний* і *теоретичний*.

Звичайний або *побутовий* – це рівень політичної свідомості, що формується на основі безпосереднього сприйняття буденного життя суспільства. Виявляється вона, в першу чергу, в емоційно-розумовому осмисленні дійсності. На цьому рівні політична свідомість не заглиблюється у сутність політичних процесів та причин, що їх спонукали. Тому вона нестійка, «розмита», як правило, не переростає у тверді переконання. логіка такої свідомості базується на емоційному сприйнятті, так званому «здоровому глузді», а тому й не може слугувати надійним орієнтиром у складному сплетінні політичних подій. Таку свідомість легко використовують політичні демагоги, авантюристи у боротьбі за владу.

Емпіричний (від грецьк. *empeirea* – досвід) – це рівень політичної свідомості, сформований на основі усвідомлених та проаналізованих політичних спостережень за процесами і явищами їх безпосередніх учасників. Це вже не тільки емоційне сприйняття, тут присутня більша визначеність та предметність суджень, доказовість своєї думки, своїх поглядів. Цей рівень свідомості ще близький до побутового, тому що велику роль у його формуванні відіграють психологічні чинники, які мають вирішальне значення в екстремальні або нестабільні періоди. Та під впливом інших факторів (досвід, усвідомлення, аналіз, узагальнення) цей рівень стає вищим, ніж *звичайний*, *буденний*.

Теоретичний – це найвищий рівень пізнання політичної дійсності. Він базується на знаннях закономірностей політичного розвитку, ідей і цілей політичних сил, їх ролі та впливу у суспільстві. Така свідомість має стійкий характер, проявляється у переконаннях, умінні висловити й обстоювати свої погляди, свою думку у практичній діяльності. Основою формування такої свідомості є вивчення політичної теорії, яка дає можливість розкрити логіку й закономірності політичних процесів та явищ, пояснити події, що відбуваються, встановити між ними причинно-наслідкові зв'язки, спрогнозувати їх розвиток. Такий рівень політичної свідомості хоча б елітарної частини суспільства – необхідна, навіть імперативна умова його демократизації.

Як і інші елементи політичної системи, політична свідомість виконує певні функції. До них належать:

- пізнавальна, пов'язана з відображенням у розумовій діяльності людини сутності політичних процесів, ідей і цілей їх учасників;

- ідеологічна, що характеризує спроможність індивіда, соціальної групи, суспільства до захисту даних ідей, інтересів, цілей;
- комунікативна, що забезпечує взаємодію суб'єктів політичного життя та носіїв влади;
- прогностична, що виражає спроможність носія політичної свідомості до гіпотетичної оцінки можливого розвитку політичних процесів;
- виховна, спонукає індивіда до активної участі у політичному житті й надає громадській активності людей соціально і політично окреслену спрямованість.

Однією з важливих форм політичної свідомості, засобом її виявлення є суспільна думка.

Суспільна думка – це стан масової свідомості, що виражає приховане або явне відношення різноманітних соціальних спільнот, класів і груп людей до подій, фактів суспільно-політичної дійсності.

Методи вивчення і виявлення суспільної думки такі: соціологічні опитування, волевиявлення під час виборів, референдумів, масових заходів – мітингів, маніфестацій тощо.

В умовах незалежної України відбувається поступове формування і нової політичної свідомості. Звичайна, буденна свідомість перших років незалежності, сформована переважно на основі емоційного сприйняття ідей незалежної державності, зробила свою справу: вихід з імперського Союзу відбувся. Але нова держава, передусім державна влада, захопившись ідеєю, припустилася надто багатьох політичних помилок, що, зрештою, відкинуло країну на кілька десятків років назад за рівнем використання й розвитку економічного потенціалу. Тому за два десятиліття незалежності у країні склалася ситуація загрозової нестабільності і вкрай низького рівня життя переважної частини населення. Все це обумовило таке явище, як деполітизованість, зниження довіри до влади і партій, появу байдужості у політичній свідомості суспільства, що стає, на жаль, нездоровою тенденцією. Ця тенденція породжує політичну апатію, невпевненість у своїй політичній ролі. А в таких умовах досягнення значних успіхів у справі демократизації політичної системи в цілому і держави особливо стає дуже проблематичним. Наслідком такої апатії може стати або відродження авторитаризму, або фактична втрата державності при формальному збереженні її інститутів, бо перехід до повної залежності від фінансового утримання з боку інших держав і міжнародних кредитних монстрів не є незалежністю. Тому при будь-якому уособленні державної влади головним напрямом її діяльності має бути відродження національної економіки, її всебічний захист і підтримка, перехід від соціального занепаду до соціального розвитку, що обумовить відродження активістської політичної свідомості і творчої діяльності народу.

11.2. Політична культура та її роль у політичному житті суспільства

Вперше термін "політична культура" було введено в обіг німецьким філософом XVIII ст. І.Г. Гердером, а в науковій політичній літературі його використання започатковано тільки з середини ХХ ст. американським політологом Г. Алмондом. На думку останнього, політична культура – це особливий тип орієнтації на політичну дію, який відображає специфіку кожної політичної системи. Тобто тут політична культура цілком чітко пов'язується з політичною діяльністю, характерною для даного типу політичної системи. Виходячи з цього, Г. Алмонд, а за ним і С.Верба у своїй книзі «Культура громадянина» виділяють три рівні політичної культури:

1) *рівень пізнавальної орієнтації* – охоплює знання про політичну систему, її роль, функціонування;

2) *рівень емоційної орієнтації* – відображає почуття, властиві носіям культури цього рівня щодо політичної системи, її діячів та їх діяльності;

3) *рівень оцінкової орієнтації* – відбиває особисте відношення до політичної системи, її учасників та їх дій.

Тобто, в основу політичної культури особистості докладено знання, сприйняття, оцінку та особисте відношення до політичних явищ та процесів, які, проявляються у політичній діяльності. Ці положення і лягли в основу сучасного розуміння сутності політичної культури. При всьому різноманітті таких визначень загальним для них є включення духовної і поведінкової складових.

Політичну культуру пов'язують із політичною свідомістю, але на відміну від політичної свідомості, яка відбиває всю сукупність існуючих у політиці духовних утворень, політична культура пов'язана тільки з найбільш стійкими, внутрішньо значимими для людини поглядами.

Будучи частиною загальної культури суспільства, вона показує, наскільки людиною засвоєні загальнозначущі, прийняті зразки політичної поведінки, політичного мислення, політичної діяльності, сприйняті досвід і традиції володарювання.

Політична культура – багатопланове поняття. По-перше, як вже зазначено, це важлива складова частина культури суспільства і особистості. По-друге, її пов'язують із стабільною відповідністю засобів і результатів поведінки суб'єкта культурним імперативам – цінностям, знанням, нормам, принципам, що діють у політиці. По-третє, політична культура виявляється у конкретній поведінці політичної особи, її діяльності. Це і обумовило множинність визначень сутності цієї категорії, безліч підходів до розкриття її структури і функцій. Однак завжди політичну культуру визначали як поєднання елементів свідомості і поведінки, виділяли регулюючу функцію політичної культури, специфічність її як засобу реалізації політичних інтересів і політико-владної діяльності суб'єктів.

Політичну культуру особистості визначають такі якості, як організаторські здібності, уміння згуртувати і мобілізувати людей на вирішення політичних завдань, компетентність і професіоналізм, наполегливість і толерантність, уміння знайти компроміс, гуманність. Про реальну політичну культуру людини свідчить її діяльність у політичній сфері.

Отже, коротко політичну культуру можна визначити як сукупність відносно стійких політичних уявлень, переконань, орієнтацій, які обумовлюють норми, правила поведінки, стиль діяльності суб'єкта політичних відносин, втілені ним у практику політичної діяльності.

Політична культура суспільства через його соціальну і політичну неоднорідність, а часто й полярність, також не може бути однорідною. Сучасне суспільство являє собою сукупність спільнот із різним економічним статусом (наприклад, власники–наймані робітники–безробітні–непрацевдатні), різним віросповіданням, різної національності, різного соціального стану й ін. Тому неправомірним було б твердження про єдину, об'єднуючу дане суспільство, політичну культуру. Правомірно припустити, що, крім якоїсь переважаючої, домінуючої, навіть панівної політичної культури, повинні існувати якісь приватні, відокремлені культури – субкультури, які мають загальні риси з панівною і дещо відрізняються. Можуть бути й цілком самостійні, які принципово відрізняються щодо поглядів, норм поведінки від панівної культури, це вже контркультура. Таким чином, у кожному суспільстві можуть існувати декілька політичних культур: панівна (головна), субкультури і контркультури.

Різноманітність політичних систем, відмінності в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку країн обумовили значну кількість типів політичних культур і, як наслідок, різні підходи до цієї типологізації.

На Заході популярна типологізація, що запропонували американські політологи С. Верба та Г. Алмонд. Вони взяли за визначальний критерій ступінь орієнтації людей на участь у політичному житті. Виходячи з цього, вони виділяють три «чистих» типи політичної культури: патріархальну, підданицьку і активістську, або громадянську.

Патріархальна – орієнтована на обмеженість політичних орієнтацій особистості рамками своєї общини, села, району і характеризується повною відсутністю у членів співтовариства цікавості до політичних процесів, до влади.

Підданицька – відрізняється сильною орієнтацією на політичну систему і діяльність влади, але слабкою участю в роботі цієї системи. Піддані в цьому суспільстві можуть висловлювати негативну або позитивну думку про владу, але самі будуть тільки очікувати від неї або наказів, або благ.

Активістській політичній культурі притаманна сильна орієнтація на існуючу політичну систему і активну участь у політичному житті. Чле-

ни суспільства тут не просто цікавляться політичною системою, але й самі впливають на неї, намагаючись відіграти активну роль у функціонуванні її інститутів: держави, політичних партій, рухів та ін.

Найчастіше у конкретному суспільстві переважають змішані політичні культури: патріархально-підданницька, підданницько-активістська, патріархально-активістська.

Зараз в Україні очевидним є існування трьох типів: патріархальної (збідніле село, знедолені і зневірені), підданницька (значна частина міського і сільського населення, яке поки що сподівається на вождя-месію) та активістська (політично структурована частина суспільства, активний електорат, політично-активна молодь). Але навіть активна частина суспільства бере участь у політичних акціях, кампаніях не завжди свідомо, скоріше за традицією. І провина у цьому не рядових людей, а тих, кому довірили владу і які так мало роблять для загального блага. Тому подолання такого стану, утвердження у суспільстві дійсно активістського типу політичної культури – передумова безповоротності руху суспільства і безальтернативна вимога його демократизації.

11.3. Політика і мораль як система

Політика як особливий вид діяльності із завоювання та здійснення влади, як мистецтво управління державою, як діяльність у сфері відносин між соціальними спільнотами і т.д., має багато вимірів своїх результатів. Одним із них є мораль.

Мораль – це така форма свідомості людини і суспільства, що втілює у собі норми, принципи, категорії й ідеали поведінки людини у суспільстві.

Будучи формою суспільної та індивідуальної свідомості а також суспільних відносин, мораль своїми принципами, нормами й ідеалами регулює дії людини в її сімейно-побутовому, трудовому, громадському та політичному житті.

Мораль формується у процесі виховання людини, у повсякденному житті, зокрема й під впливом політики. Вона безпосередньо пов'язана з політикою, бо слугує політичним цілям. Наприклад, у 30–40-ві роки в СРСР утверджувалася мораль доносництва під гаслом боротьби з «ворогами народу». Тотальне стеження було впроваджене у фашистській Німеччині. Очевидно, можна припустити, що політика і мораль – пов'язані між собою, утворюють певну цілісність, систему, в діяльності якої проявляється специфіка взаємодії політичних і моральних засад у громадському житті. З іншого боку, результати цієї взаємодії впливають на самі складові частини – політику і мораль. Наприклад, політика переходу до ринку в нашій країні спричинила моральну переорієнтацію значної частини суспі-

льства, насамперед молоді. Та й політика держави по відношенню до соціальної сфери, науки, технічного прогресу дуже змінили уявлення про життєві цінності, престижність професій, погляди на сімейні відносини, стосунки людей, навіть на любов і дружбу. Проблема співвідношення політики і моралі здавна хвилювала філософів, соціологів. Її намагались обґрунтувати Аристотель і Платон, Макіавеллі і Гоббс, Кант і Гегель, Маркс і сучасні політологи – Дарендорф, Бжезинський, Тоффлер та інші.

Сучасні погляди на співвідношення політики і моралі можна згрупувати за чотирма напрямками.

- оптимістичний, який стверджує, що політика і мораль у принципі співпадають, їхня розбіжність – результат конкретних обставин, які треба змінювати;

- песимістичний, прихильники якого вважають принципово несумісними політику і мораль, їх антиномічну (протиприродну, що не відповідає законам) суперечливість;

- об'єктивістський, який твердить, що політика і мораль настільки специфічні, що сама спроба встановити між ними якийсь зв'язок неможлива;

- релятивістський (відносний) – ставить взаємозв'язок і можливість узгодження політики і моралі у безпосередню залежність від ситуації. Найбільш поширеним є напрям, що відстоює несумісність політики і моралі. Чи не найбільш показовою тут є концепція, в основу якої покладено погляди Н. Макіавеллі, який, обґрунтовував свої погляди на конкретних умовах Італії початку XVII ст. Та і в умовах панування тоталітарних режимів, політичних диктатур, у яких би варіантах вони не існували ми маємо безліч доказів несумісності політики і моралі: світові війни, геноцид, расизм, апартеїд, гонка озброєнь і багато іншого. Французький учений-теоретик Ж.-Ф. Ревель у книзі «Марне знання» (1988) пише, що рушійною силою сучасного світу виступає неправда. До сфери застосування брехні, яка протистоїть науці, відносить він насамперед політику та ідеологію. Доказів несумісності політики і моралі так само багато й у практиці політики будь-якої країни.

Але є й інші факти. Діяльність таких політиків, як М. Ганді, М.Л. Кінг, А. Сахаров, доводить можливість сумісності великої політики і високої моралі. Безумовно те, що ніякі посилення на практичну доцільність або «здоровий глузд» не можуть виправдати брудні, нелюдські, аморальні засоби досягнення політичних цілей. Як писав К. Маркс, ціль, для якої потрібні неправі засоби, не є права ціль. (К. Маркс и .Ф. Енгельс. Соч., т. I, стр. 65.).

Історія переконливо показала, якою трагедією для народу обертається «розчинення» моралі в політиці, її насильницьке підпорядкування бездумним політичним схемам, злочинним задумам.

Тому, на наш погляд, треба шукати можливості поєднання політики і моралі. Це надто важливо для нашої країни, народ якої, звільнившись від імперського тиску Москви, надіявся і все ще надіється на те, про що національна держава дійсно стане рідною матір'ю, а не мачухою; що національне багатство стане основою достойного життя всього народу, а не тільки його олігархічної еліти. То ж яким повинно бути співвідношення політики і моралі? Очевидно одне – аморальність у політиці – це крок у Середньовіччя і повернення до тоталітаризму.

Питання до самоконтролю.

1. У чому проявляється політична свідомість особистості?
2. Що включає масова політична свідомість, чим вона характеризується?
3. Дайте визначення сутності політичної свідомості.
4. Які чинники впливають на формування політичної свідомості індивіда?
5. Як формується політична свідомість?
6. Рівні політичної свідомості: побутовий, емпіричний, теоретичний та умови їх формування.
7. Функції політичної свідомості.
8. Сутність політичної культури та її рівні за Г. Алмондом та С. Вербою. Який з цих рівнів вищий і чому?
9. Якості, що визначають політичну культуру особистості.
10. Панівна політична культура, субкультура і контркультура.
11. Типи політичних культур за Г. Алмондом та С. Вербою. Які з цих типів характерні для політичної еліти та громадян України.
12. Ваше ставлення до моральності і аморальності політики. Обґрунтуйте.

Завдання для самостійної роботи.

1. На основі спостережень за оточуючим вас суспільним середовищем (студентська група, потік, факультет, курс, сім'я) спробуйте визначити рівень індивідуальної і масової політичної свідомості.
2. Дайте характеристику політичної культури політичної еліти України.

Тема 12. Людина і політика

План лекції

12.1. Особистість і влада. Права людини.

12.2. Політична соціалізація.

12.1. Особистість і влада. Права людини

Первинним суб'єктом політики є людина (індивід). Ще Протагор відзначав, що «людина є міра речей». Місце людини у політичному житті здавна було предметом гарячих суперечок, які не припиняються й тепер. Вже у давнину визначилися три підходи до цієї проблеми у вченнях Конфуція, Платона і Аристотеля.

Патерналістська концепція держави Конфуція трактувала державу як єдину сім'ю, в якій уся повнота влади належить правителю-батькові, а проста людина мусить підкорятися монарху, аристократам і чиновникам, які опікуються благом народу. Тут людина – простий виконавець монархової волі, вона не суб'єкт політики, а лише політично несвідомий і безправний її учасник.

У вченні Платона розроблено тоталітарне трактування особистості, відповідно до якого держава покликана стверджувати єдність і колективізм, регламентувати життя людини, стежити за її думками й віруваннями, а сама людина при цьому залишається об'єктом влади, який не може і не повинен втручатися у справи влади.

Аристотель, хоча і вважає індивіда істотою політичною за своєю природою через її, так би мовити, «приреченість» жити в суспільстві, колективі, виступає за пріоритет держави у відносинах із громадянином, не відокремлює особистість від держави. Водночас він виступає проти тотальної уніфікації всіх громадян, обстоює певну автономію індивіда і сім'ї. Тут можна говорити про закладення Аристотелем основ ліберального (протоліберального) підходу до проблеми «людина і влада».

Визнання тоталітарності, необмеженості державної влади стосовно індивіда, підлеглих було характерним не тільки для стародавніх демократій, але навіть у більшій мірі для абсолютно-монархічних та інших авторитарних політичних режимів.

Вперше в історії політичної думки відокремив індивіда від суспільства і держави лібералізм. Прихильники цього напрямку виступали проти політичної беззахисності людини, декларували політичну рівність усіх громадян, наділили особистість фундаментальними, непорушними права-

ми, проголосили її головним елементом політичної системи, обмежили сферу дій і повноважень держави стосовно особистості.

Індивід у лібералізмі є джерелом влади, а держава підконтрольна і підзвітна народові. Вона мусить виконувати ті функції, якими наділив її народ: дбати про безпеку і свободу громадян, охороняти їх священні права, підтримувати громадський порядок та соціальну злагоду. Головною сферою само-реалізації особистості у цій системі стає громадянське суспільство.

Скориговані й збагачені іншими теоріями та ідеями ліберальні погляди на взаємовідносини людини і влади належать до основних цінностей сучасної політичної культури Заходу. Життя підтвердило, що зневажання таких принципів політичного устрою, як свобода особистості, пріоритет прав людини над правами держави, розподіл влади, законність, поважання приватної власності тощо, призводить до гіпертрофованих деформацій влади (в першу чергу – зростання її апарату, надмірної ідеологізації та політизації суспільства та ін.), що перетворюють людину на покірливу істоту, гвинтик у величезній державній машині. Це особливо наочно продемонстрував СРСР періоду тоталітаризму.

Людина як особистість є продуктом насамперед соціального розвитку, бо вона здатна розвиватися тільки у суспільстві, у його конкретно-історичних умовах, і не може не зазнавати впливу цих умов, не відображати їх у своїх поглядах та діях.

Виходить, що *особистість – це людина, яка втілює в собі конкретно-історичні суспільні відносини, впливає на них у міру своїх сил та здібностей і в залежності від становища, яке вона посідає у суспільстві.*

Особистість є первинним суб'єктом політики та її мірою. Рушійною силою політичної активності націй, класів, політичних партій і рухів є саме особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації та цілі.

Одним із різновидів особистості є політична особистість, діяльність якої обумовлена необхідністю задоволення політичних потреб: це може бути участь у формуванні та удосконаленні політичних структур чи політичної системи суспільства, у діяльності політичних партій, різних суспільних формувань.

Розрізняють два основні типи політичної поведінки такої особистості: політична участь і політична іммобільність. *Політична іммобільність – це виключення людини з політичного життя, відчуженість її від політичної влади, що проявляється у політичній апатії, байдужості до політичних подій чи акцій, тобто у пасивному ставленні до політичних процесів.* Хоча ці особистості політично свідомі, їх політична іммобільність являє собою пасивну форму протесту проти існуючої політичної системи, перш за все, проти влади. Вирішальний вплив на формування політичної іммобільності справляють невдоволеність соціально-економічним станом у країні, безвідповідальність влади за політику, що проводиться в країні, ігнорування владою інтересів народу, одностороннє або неправдиве інфо-

рмування людей про політичні процеси та події. *Проявами політичної іммобільності є абсентеїзм (ухилення виборців від участі у голосуванні на виборах), конформізм (пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку), відсутність власної позиції, безпринципність, слідування у фарватері сили), соціальна апатія (соціальна байдужість, відсутність зацікавленості).*

Активна боротьба за владу та участь особистості в реалізації владних відносин або активні намагання вплинути на владу, протидія владі – це й є політична участь.

Основними формами політичної участі вважають:

- масову участь у політичному житті;
- читання політичної преси, ознайомлення з політичними задачами радіо, телебачення;
- звернення до державних органів, редакцій газет, на радіо, телебачення з ініціативними пропозиціями, критикою органів влади тощо;
- участь у діяльності, спрямованій на підтримку існуючої політичної влади або проти неї;
- участь у діяльності політичних партій та інших суспільно-політичних організацій та рухів;
- виробництво й поширення політичної інформації;
- участь у мітингах, демонстраціях та інших політичних акціях;
- виконання політичних функцій у політико-владних структурах, в органах державної влади.

Однією з найважливіших проблем політології та політичної практики у відносинах особистість – держава є проблема прав людини.

Порушена ще в античності як ідеал рівності усіх людей від народження і природності прав людини на власність, проблема прав людини на недоторканність особи, рівність перед законом розвивалася в Середні віки, поглиблювалася в період Просвітництва, закріплювалася в державних документах Нового і Новітнього часу: (США: 1776 р. – Вірджинська Декларація незалежності, 1796 р. – Білль про права в Конституції; Франція: 1789 р. – Декларація прав людини і громадянина). У наш час права людини зведені в Міжнародному біллі, де першим, визначальним розділом є Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Ці права і свободи внесені в конституції та інші державні документи країн-членів ООН.

Згодом були прийняті й інші документи, зокрема, Декларація прав дитини (1959 р.), Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації (1981 р), Конвенція проти катувань... (1984 р.) та інші. Процес подальшого розвитку концепції прав людини триває.

У Декларації 1948 р., яка містить 30 статей, підкреслюється, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїх достоїнствах і правах (ст. 1); кожна людина повинна мати усі права й усі свободи, проголошені... Декларацією, без будь-якої б різниці (ст. 2). Тут визначено громадянські

права і політичні свободи людини, передусім право «на життя, на свободу і на особисту недоторканність» (ст. 3), «на свободу думки, совісті й релігії...» (ст. 18), «на свободу переконань і на вільне виявлення їх...» (ст.19). У подальших статтях проголошуються політичні права людини щодо управління країною, вільного виявлення волі на виборах; право на соціальне забезпечення і працю, на відпочинок і дозвілля, на необхідний життєвий рівень і соціальне обслуговування. Україна визнала цю Декларацію, а права і свободи, проголошені в ній, закріплено в Конституції нашої країни. Проголошуючи Декларацію, приймаючи інші документи з прав людини, Генеральна асамблея визначила завдання, до виконання яких мають прагнути всі народи і всі держави світу щодо становлення людини як особистості. В даний час більшість країн вже визнала Декларацію і доповнення до неї, а основні положення її включила у свої конституції. Практична ж реалізація всього комплексу прав людини – всеосяжна проблема, ступінь вирішення якої безпосередньо характеризує рівень розвитку, прогресивність і гуманізм як окремих країн, так і всієї людської цивілізації. Сьогодні дотримання і конкретне наповнення прав особистості, незалежно від державних, расових і інших відмінностей, стали найважливішим критерієм внутрішньої та міжнародної політики, її людського виміру.

12.2. Політична соціалізація

Політична участь об'єктивно і суб'єктивно можлива в умовах політичної соціалізації суспільства. Що ж являє собою ця категорія?

Про політичну соціалізацію *почали говорити в кінці 50-х років минулого століття*. Існує декілька визначень цього поняття, але у найбільш загальному розумінні – це процес входження людини в політику. Він передбачає становлення політичної свідомості і політичної культури, прийняття і виконання певних політичних ролей, прояв політичної активності. За визначенням російського політолога О. Радугіна політична соціалізація – це процес становлення індивіда як суб'єкта політики, формування у індивіда якостей і властивостей, що дозволяють адаптуватися до даної політичної системи: виконувати в ній певні функції. Політична соціалізація охоплює всі форми залучення індивіда до політичної культури. *Головна сутність політичної соціалізації для людини полягає у тому, щоб навчитися орієнтуватися у політичному житті та виконувати у ньому певні політичні функції.*

У політичній соціалізації виділяються дві фази.

Перша передбачає передачу суспільством індивіду накопиченого поколіннями суспільно-політичного досвіду, знань, символів, цінностей, норм і зразків поведінки та пристосування його до цих умов політичного життя.

Друга фаза – інтеріоризація – засвоєння особою політичних цінностей і настанов, норм і взірців політичної поведінки, притаманних певній соціальній спільноті. На цій фазі політичної соціалізації відбуваються процеси формування вищого рівня свідомості особи, які втілюються у переконаннях, здатних до подальшого розвитку і мотивації політичної дії.

У західній політології на основі характеру політичної культури виділяють такі *типи політичної соціалізації*: гармонійний, плюралістичний, конфліктний та гегемоністський.

Гармонійний (британо-американський) тип забезпечується культурно-однорідним середовищем, зрілими демократичними традиціями, громадянським суспільством. У цьому суспільстві існує шанобливий діалог індивіда і влади. Індивід засвоює цінності домінуючої культури безпосередньо в процесі становлення свого «я».

Плюралістичний (західноєвропейський) тип є пануючим у цих країнах і йому властивий опосередкований характер взаємодії особи і влади. У силу фрагментарності і різноманітності політичних культур через існування множини культурно-етнічних груп тут виробились й затвердилися ліберальні традиції сприйняття цінностей інших політичних субкультур, толерантності і поваги до них.

Конфліктний тип політичної соціалізації характерний для незахідних цивілізацій. Жорстка прив'язаність індивіда до цінностей місцевих кланів, родів, племен перешкоджає досягненню згоди між носіями різних цінностей і норм політичної поведінки. Для них притаманне відторгнення інших політичних культур. Тут відсутні єдині інтегральні (об'єднуючі) цінності. Тому така політична соціалізація є родючим підґрунтям для авторитарності і навіть тоталітарності політичних систем.

Гегемоністський тип є різновидом конфліктного типу політичної соціалізації. Він передбачає входження у політичне життя тільки на основі визнання цінностей якого-небудь класу (буржуазії чи пролетаріату), або ж релігії чи ідеології. Цей тип характерний для закритих політичних систем, які не приймають інших політичних цінностей, крім власних.

Перехід від тоталітарної до демократичної політичної системи, до правової держави і розвиненого громадянського суспільства поряд з іншим вимагає нової політичної соціалізації суспільства. На зміну панування однієї політичної ідеології приходять плюралізм поглядів і ідей, множинність типів політичної свідомості і політичної культури. Все це вимагає фундаментальних змін у політичній соціалізації населення і перш за все поваги до іншої думки, іншого бачення розвитку суспільства, які об'єднуються такою рисою як *політична толерантність*, готовності до компромісу, прагнення до консенсусу, вміння цивілізовано виражати і захищати свої погляди і інтереси, не допускаючи конфронтації та нагнітання напруженості у суспільстві.

Питання для самоконтролю.

1. Як визначали місце людини у політичному житті Конфуцій, Платон, Аристотель?
2. Який напрямок політичної думки вперше поставив питання про відокремлення індивіда від держави і надання йому (індивіду) політичних прав?
3. Якими бачили відносини людини і держави представники лібералізму?
4. Дайте визначення людини-особистості.
5. Що означає політична іммобільність, її різновиди?
6. У яких діях людини проявляється її політична участь?
7. До яких форм політичної участі залучались ви?
8. Як називається міжнародний документ з прав людини?
9. Що означає політична соціалізація суспільства?
10. Охарактеризуйте фази політичної соціалізації.
11. Який тип політичної соціалізації характерний для України?

Завдання для самостійної роботи.

1. Проаналізуйте стан реалізації положення Загальної декларації прав людини в Україні (для іноземних студентів – в їхніх країнах).
2. Як політична соціалізація суспільства впливає на процеси демократизації та становлення правової держави?

Тема 13. Політичні конфлікти та кризи

План лекції

13.1. Поняття «політичний конфлікт».

13.2. Типологія політичних конфліктів. Етнополітичний конфлікт.

13.3. Функції політичних конфліктів. Способи і методи їх регулювання.

13.1. Поняття «політичний конфлікт»

Складність політичних відносин, диференціація суспільства, різноманітність інтересів різних соціальних груп і протиріччя, що виникають на цій основі, дуже часто призводять до конфліктів у суспільстві. Проблемою конфліктів займається кілька суспільних наук: соціологія, економіка, етнографія, право, конфліктологія, історія та ін. Перед політологією стоїть завдання навчити людей управляти політичними конфліктами, виробляти способи і методи їх безболісного для суспільства розв'язання. Але для цього треба спочатку розібратись у природі соціальних конфліктів взагалі і політичних – зокрема.

Саме поняття «*конфлікт*» означає зіткнення. Але ж «конкуренція» - це теж зіткнення інтересів. То в чому ж різниця? Німецькі соціологи Г. Дарендорф і К. Райт вважають, що конкуренція – це протистояння соціальних суб'єктів, які незалежно один від одного прикладають зусилля для досягнення своїх цілей. Конфлікт же – це таке протистояння соціальних суб'єктів, поведінка яких спрямована один проти одного. При конкуренції зусилля конкурентів спрямовуються паралельно, при конфліктах – сторони взаємодії направляють свої зусилля один проти одного. Конкуренція приймає форму узаконеної боротьби, у випадку конфлікту мають місце і протизаконні дії.

В залежності від сфери прояву розрізняють економічні, соціальні, культурні, конфесійні і політичні конфлікти.

Політичні конфлікти пов'язані з носіями політичних інтересів і політичними методами їх вирішення.

Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів, яке обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей і поглядів.

Основним суб'єктом політичного конфлікту є великі соціальні групи, а конфлікт між ними означає боротьбу одних суб'єктів з іншими за вплив у системі політичних відносин, доступ до прийняття загальнозначущих рішень, розпорядження ресурсами, монополію своїх інтересів і

визнання їх суспільно необхідними. Тобто це боротьба за все те, що складає владу і політичне панування.

Розвиток політичного конфлікту проходить через три фази (стадії). Перша – соціальна напруженість. На цій стадії відбувається наростання акцій протесту у суспільстві: демонстрації, мітинги, страйки з вимогами відставки уряду, президента, або (як у випадку з Україною 2007 р. – розпуску парламенту), зміни політичного курсу (в Україні це проблема вступу до НАТО) та ін. Важливим індикатором соціальної напруги слугує також загострення протиріч між гілками влади, блокування діяльності законодавчої влади (X–XII 2008 р. в Укр.), блокування ініціатив однієї чи іншої гілок влади. У цей період спостерігається розкол у правлячій еліті, які можуть доходити до прямої конфронтації (відкритого протистояння). Загострення соціальної напруги означає початок нової (*другої*) фази розвитку конфлікту – усвідомлення конфліктуючими сторонами мотивів, що обумовили виникнення протилежних інтересів, цілей, цінностей та ін.

На другій фазі конфлікт із латентної (прихованої) стадії переходить до відкритої, що проявляється у різних формах конфліктної поведінки.

Конфліктна поведінка – це дії, які спрямовані на те, щоб прямо або опосередковано блокувати досягнення протилежною стороною її цілей, намірів та інтересів. Для вступу у цю стадію необхідно не тільки усвідомлення своїх цілей і інтересів як протилежних другій стороні, але і формування установки на боротьбу, психологічної готовності до неї. Формування такої установки – завдання першої фази конфліктної поведінки.

Конфлікт інтересів на цій (другій) фазі приймає форму гострих розбіжностей, які конфліктуючі сторони (або одна з них) не тільки не намагаються урегулювати, а всіляко поглиблюють, продовжують руйнувати попередні структури нормальних взаємозв'язків, взаємодій і відносин.

Соціальна напруга на цій стадії може перерости у політичну кризу.

Політична криза у масштабах політичної системи – це засноване на невирішеності конфліктних ситуацій загальне (масове) незадоволення і обурення діяльністю правлячих кіл, які продемонстрували свою нездатність вирішувати проблеми, що стоять перед країною, народом, найважливіші питання їх життєдіяльності. Політична криза означає втрату довіри мас до своїх політичних і державних діячів, уряду, правлячої (-чих) партії (-тій) й т.ін.

У ході посилення конфлікту у конфліктній поведінці може наступити перелом, спрямований на пошук шляхів розв'язання конфлікту. Наступає фаза «переоцінки цінностей», вибору способу розв'язання конфлікту.

Третя стадія політичного конфлікту – його розв'язання. Воно здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації, так і через суб'єктивне, психологічне переосмислення, зміну суб'єктивного образу ситуації, який склався у ворогуючих сторін.

Можливе повне або часткове вирішення конфлікту. Повне – означає припинення конфлікту на об'єктивному і суб'єктивному рівнях: зникають (усуваються, ліквідуються) передумови конфлікту, задовольняються інтереси конфлікуючих сторін. У цьому випадку «образ ворога» трансформується у «образ партнера», а психологічна установка на боротьбу змінюється орієнтацією на співробітництво.

При частковому розв'язанні конфлікту змінюється тільки зовнішня конфліктна поведінка, але зберігаються внутрішні збуджуючі установки до продовження протистояння, яке стримується або вольовими, розумними аргументами, або санкцією третьої сторони.

Сучасна конфліктологія сформулювала умови, за яких можливе успішне розв'язання соціальних конфліктів. Перша – своєчасний і точний діагноз причин конфлікту. Це передбачає виявлення об'єктивно-існуючих протиріч, інтересів, цілей.

Друга – взаємна зацікавленість у подоланні протиріч на основі взаємного визнання інтересів кожної із сторін. Для цього сторонам треба прагнути звільнитись від ворожості та недовіри один до одного.

Третьою умовою є пошук шляхів подолання конфлікту. Тут можливе використання різних засобів: прямий діалог сторін, перемовини через посередника, перемовини за участю третьої сторони та ін.

Існує три шляхи розв'язання конфліктів:

- соціально-редуктивний (виключення, роз'єднання конфлікуючих сторін);
- соціально-продуктивний (посилення або диференціація соціальних відносин);
- силовий («Якщо ворог не здається, його знищують»).

Цей шлях найменш продуктивний, хоча інколи необхідний. Частіше ж він призводить до втрати і самого переможця (якщо такий буде), або до взаємного політичного знищення, або «смертельного», у політичному розумінні, послаблення.

Можливі засоби впливу на учасників конфлікту, які можуть привести до його розв'язання.

1. Засоби переконання. Вони можливі, якщо супротивник готовий діяти інакше, оскільки переконався, що це корисно для нього самого. Переваги цього способу у його гнучкості і довірі.

2. Нав'язування норм. Норми нав'язуються супротивникам зовні, послаючись при цьому на суспільні інтереси. Переваги – можна передбачити наслідки, недолік – відсутність гнучкості.

3. Матеріальне стимулювання: «кинути кістку». Використовується, якщо конфлікт зайшов дуже далеко, у глухий кут.

Супротивники згодні на часткове досягнення цілі і хочуть хоча б якось компенсувати свої втрати.

4. Використання влади – застосовується тільки ситуативно і тільки за допомогою негативних санкцій. Часто всі способи використовуються змішано.

13.2. Типологія політичних конфліктів. Етнополітичний конфлікт

У сучасній політології є кілька типологій політичних конфліктів.

З точки зору масштабів і рівнів прояву політичних конфліктів розрізняють *зовнішньополітичні* (міжнародні) і *внутрішньополітичні*.

Зовнішньополітичні виникають між двома чи кількома суверенними державами за сфери впливу та панування на міжнародній арені.

Внутрішньополітичні виникають: *а)* між елітою та масами, якщо правляча еліта не виражає інтересів більшості; *б)* між різноманітними об'єднаннями політичних еліт; *в)* між етносами, конфесіями тощо.

За побудовою та організацією політичного режиму виділяють горизонтальні та вертикальні конфлікти.

Горизонтальні – розкривають протиріччя однорядкових суб'єктів, наприклад, всередині правлячої еліти (фракції парламенту, блоку – парламент–президент–КМ).

Вертикальні – характеризують взаємини суб'єктів, що належать до різних рівнів влади (Уряд–мерія, область).

За рівнем публічності розвитку політичних конфліктів розрізняють відкриті та закриті.

Відкриті – виражені у зовнішньо фіксованих взаємодіях конфліктуючих сторін, наприклад, страйки, маніфестації, пікети, путч, повстання, громадянська непоко́ра, заколот, змова...

Закриті – проходять у прихованих формах прийняття рішень, способах і методах політичної боротьби (проявляються всередині правлячої еліти).

За тривалістю протистояння конфлікти поділяються на короткотривалі та довготривалі.

Короткотривалі відбуваються швидко, наприклад, шляхом відставки певної посадової особи.

Довготривалі – мають затяжний характер (наприклад, конфлікт на Північному Кавказі).

У сучасному світі особливе місце займають етнополітичні конфлікти. Вони характеризуються певним рівнем політичної дії, участю громадських рухів, наявністю масових безпорядків, сепаратистських виступів і навіть громадянською війною, основною лінією протистояння при цьому є етнічні спільноти.

Частіше за все етнополітичні конфлікти пов'язані з територіальними (кримські татари) або статусними претензіями (російська мова в Україні). Але ключовим питанням будь-якого етнополітичного конфлікту є

питання влади, доступу до ресурсів, підвищення політичного статусу національних еліт (республіки в СРСР кінця 80-х – початку 90-х років).

Дуже багато причин можуть збурити етнополітичні конфлікти. Серед них: нерівномірний розвиток територій у багатонаціональній державі (центр–країни); конфлікти між претензіями, домаганнями етнічних груп і можливостями держави задовольняти ці претензії.

Особливий пласт причин тут криється в історії етносів і їх взаємодії, сформованому складі розуму, свідомості, психології, традиціях, ідеологічних міфах, що передаються із покоління в покоління (українці – «москалі»).

Етнополітичні конфлікти можуть бути спровоковані раптовим зниженням стримуючих чинників зовнішнього середовища, що може виникнути через швидке послаблення вищої політичної влади – СРСР кінця 80-х–початку 90-х рр. призвело до:

- територіальних конфліктів (Нагорний Карабах, Південна Осетія);
- відновлення територіальних прав депортованих народів (між осетинами й інгушами через Приміський район, кримські татари та інші народи Криму);
- намагання етносів реалізувати своє право на самовизначення і створення власної держави (Абхазія, Чечня, Придністров'я, Русини Прикарпаття).

Етнополітичні конфлікти з будь-яких причин вкрай небезпечні для держави і становлять реальну загрозу її цілісності, миру і злагоди між народами багатонаціональних і багатоконфесійних країн. Потрібна велика мудрість, витримка, толерантність і стійкість політиків і перш за все влади, щоб розв'язувати їх мирно, без втрат для суспільства.

13.3. Функції політичних конфліктів. Способи і методи їх регулювання

Однією з проблем, на яку повинна дати відповідь політологія, це – чи можливе існування суспільства без конфліктів? З нею пов'язана інша: конфлікт – це аномалія суспільного життя чи це нормальна, необхідна форма взаємодії між людьми?

Е. Дюргейм та Т. Парсонс розглядають усі конфлікти, у т.ч. й політичний конфлікт, як розлад, травму, аномалію суспільного життя.

Але більшість політологів й соціологів вважають, що існування суспільства без конфліктів неможливе. Вони підтримують давню філософську традицію, згідно з якою конфлікт є невід'ємною частиною буття, головною рушійною силою суспільного буття. Звідси витікає, що конфлікт – це не дисфункція, не аномалія, а норма відносин між людьми, необхідний елемент соціального життя, який дає вихід соціальній напрузі, енергії діяльності, породжуючи соціальні зміни різного масштабу.

Ця позиція найбільш ґрунтовно представлена у працях німецького політолога Р. Дарендорфа та американського – Л. Козера.

Серед функцій конфлікту, які виділяє Л. Козер, найбільш важливі інтегративна, інформаційна та інноваційна.

Інтегративна полягає у тому, що суперництво тих чи інших суб'єктів з одними силами, як правило, виростає у співробітництво з іншими силами. Таким чином політичний конфлікт сприяє формуванню політичних союзів, нових конструктивних політичних сил.

Інформаційна обумовлена тим, що конфліктуючі сторони вимушені розширити інформаційний простір, збільшувати інформацію, її кількісний та якісний обсяг, обмінюватися нею. Обмін інформацією стимулює дії, здатні поставити ситуацію під контроль і тим самим перебороти збудження у політичних процесах.

Інноваційна функція полягає у тому, що за допомогою політичного конфлікту можна подолати перепони на шляху економічного, соціального чи духовного перетворення суспільства і просунутись у його розвитку. Під впливом конфлікту формуються нові державні інститути, приймаються нові закони, нові правові акти.

Установка на те, що конфлікти можуть виконувати позитивну функцію спонукає до висновку, що конфлікти треба не подавляти, а регулювати. Тобто розробляти і впроваджувати такі заходи, які б обмежували інтенсивність і масштаби конфліктів, ліквідували б причини їх відновлення та спрямовували конфлікти на конструктивну дію в інтересах держави й суспільства.

До деяких загальних форм регулювання і розв'язання конфліктів відносять:

- попередження відкритих форм прояву конфліктів, щоб не допустити насильницьких дій;

- створення таких умов, за яких учасники конфлікту погодилися б на певні «правила гри» у відповідності до яких вони бажали б вирішити свій конфлікт. Політологи довели, що ці «правила гри» можуть бути ефективними тільки у тому разі, коли з самого початку вони не дають переваг жодному із учасників конфлікту, а ставлять їх у рівні умови;

- мінімізація ступеня соціальної збудженості, яка викликана течією конфлікту у суміжних галузях суспільного життя з тим, щоб спровокувати більш широкі додаткові потрясіння, на урегулювання яких потрібно буде задіяти додаткові ресурси та енергію.

Українська політична дійсність уже впродовж більше двох десятиліть рясніє конфліктами різних спрямувань і масштабів. Найбільш яскравим з них були події «помаранчевої революції», які вивели на майдан сотні тисяч людей. Головною причиною цього конфлікту була невдоволеність певних політичних сил своїм положенням у владній піраміді і бажання захопити всю владу в країні. Це бажання знайшло підтримку у збі-

днілого, навіть зубожілого народу, який за роки незалежності у абсолютній більшості дійшов до злиденного існування при суперстрімкому зростанні багатства і розкоші 2-3 відсотків населення України. Неабияку роль тут відіграли і «спонсорські» внески із-за кордону (США, Березовський та ін.), про що потім офіційно повідомлялось. Ціною компромісу були зміни до Конституції України, перехід до парламентсько-президентської форми правління, які з приходом нової влади були скасовані Конституційним Судом. У чому ж річ? На наш погляд, це обумовлено, в першу чергу, тим, що наша еліта є такою у переважній більшості тільки за своїм положенням, а не за якістю; по-друге, - вкрай низька політична культура цієї еліти, її нездатність мислити категоріями суспільних інтересів; по-третє. – бажанням будь за що захопити владу та утриматись на її пагорбах для подальшого свого збагачення. Ця ситуація може бути змінена тільки на основі зростання політичної свідомості народу, політичної соціалізації, введення дієвого контролю за владою на всіх її рівнях; невідворотності відповідальності за порушення Конституції, законів, прав людини.

Питання для самоконтролю.

1. Що являє собою політичний конфлікт?
2. Чим відрізняється політичний конфлікт від конкуренції?
3. Через які фази проходить розвиток конфлікту?
4. У чому суть політичної кризи?
5. Що означає повне вирішення конфлікту і часткове?
6. Умови та шляхи подолання конфліктів.
7. Класифікація політичних конфліктів: горизонтальні і вертикальні; відкриті і закриті; короткотривалі і довготривалі.
8. Етнополітичні конфлікти і їх можливі наслідки.
9. Функції політичних конфліктів.
10. Політичні конфлікти і форми їх регулювання.

Завдання для самостійної роботи.

1. Проаналізуйте сучасні політичні конфлікти в Україні.
2. Спробуйте дати визначення мети політичних конфліктів в Україні та оцінку результатів їх вирішення.

Тема 14. Вибори і виборчі системи

План лекції

14.1. Сутність і призначення виборів. Основні принципи демократичних виборів.

14.2. Виборчі системи.

14.3. Основні процедури виборчого процесу.

14.1. Сутність і призначення виборів. Основні принципи демократичних виборів

Вибори – це спосіб формування влади та інших керівних органів на основі волевиявлення суспільства шляхом голосування.

У сучасному цивілізованому світі вибори є одним з провідних інститутів демократії, тим реальним механізмом, який забезпечує її існування і функціонування. *Виборчий процес* являє собою *своєрідний ринок*, де *продавцями* виступають кандидати на владні посади і місця (продають свої програми), а *покупцями* – виборці, які за обіцянки у програмах платять своєю довірою, віддаючи за них свої голоси.

Специфічною формою виборчої активності суспільства є референдум (з лат. – «те, що повинно бути повідомлено»). *Референдум – це особливий тип всенародного волевиявлення, об'єктом якого є не вибори посадовця, а яке-небудь важливе питання, з якого необхідно виявити думку, ставлення всього населення.* Референдум називається конституційним, якщо за його допомогою проводиться затвердження конституції або поправок чи змін до неї. Референдум називається законодавчим, якщо предметом його є проект закону поточного законодавства, доля території, статусу країни.

Яке ж соціальне призначення виборів та їх функції у демократичних системах?

1. Вибори є головною формою прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади.

За допомогою виборів забезпечується участь народу у формуванні (прямо або опосередковано) законодавчої, виконавчої і судової влади.

2. У демократичному суспільстві вибори є одним з найважливіших інститутів легітимізації існуючої політичної системи та політичного режиму.

Сам факт добровільного прийняття громадянами участі у виборах є ознакою прийняття ними існуючої системи, політичного режиму, способу формування влади. А результати виборів є своєрідною згодою суспільства

на проведення тої політики, з програмою якої переміг кандидат на владну посаду.

3. Вибори обґрунтовують інтеграцію різноманітних поглядів і формування загальної політичної волі. За їх допомогою громадяни об'єднуються навколо певної політичної платформи та лідерів, які їх презентують, формується домінуюча у суспільстві політична воля. При цьому у демократичних системах програвша на виборах політична сила переходить в опозицію, головним завданням діяльності якої стає контроль діючої влади і допомога у реалізації тих програм, які підтримані більшістю суспільства.

4. Вибори є надзвичайно важливим каналом презентації (пред'явлення) в органах влади інтересів різних соціальних груп. У період виборів створюються найбільш сприятливі умови і можливості для усвідомлення громадянами своїх інтересів та включення їх у виборчі програми партій, рухів, окремих депутатів. Виборча кампанія активізує процес усвідомлення інтересів громадянами, а кандидати в депутати стають особливо сприйнятливими до їх запитів та вимог. І хоча ці обіцянки і програми дуже часто (навіть як правило) забуваються, та все ж за результатами виборів соціальні інтереси населення отримують своє представництво в органах влади.

5. Вибори є засобом зміни політичних еліт, передачі влади від одних людей до інших мирним демократичним шляхом.

Внаслідок виборів оновлюється склад правлячої еліти та опозиційної еліти, змінюється політична вага партій, удосконалюються партійні системи

6. У демократичному суспільстві вибори слугують однією з ефективних форм контролю за інститутами влади. Цей інститут дозволяє виборцям виносити свій вердикт щодо тієї чи іншої особи, партії, що знаходилася при владі і приймати рішення щодо її подальшої політичної долі.

7. У процесі виборів відбувається політична соціалізація і структуризація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. Під час виборчого процесу швидко розширюється потік політичної інформації й пропаганди, активізується політико-освітня робота. Тому в цей період громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності та норми, набувають політичного досвіду та навичок, визначаються із своєю політичною позицією.

8. Вибори сприяють змінам суспільства та його розвитку, оскільки вони надають можливості різними політичними силами позиціонувати власне бачення суспільних проблем та шляхи їх реформування. Таким чином стимулюється пошук оптимальних шляхів розвитку суспільства, створюються сприятливі умови для подолання неефективної політики і утвердження нового політичного курсу.

Тобто опозиція проводить конструктивну діяльність, спрямовану на забезпечення розвитку держави, зростання добробуту суспільства, а не продовження боротьби за владу як правило деструктивною політикою.

Українським народним депутатам належить ще багато попрацювати над формуванням своєї політичної свідомості та культури, щоб, по-перше, виправдати звання народного, а по-друге, спрямувати свою діяльність на благо народу, а не на досягнення і утримання влади будь-якою ціною.

Для того, щоб вибори виконали своє соціальне призначення, вони повинні опиратися на основоположні принципи виборчого права. *Виборче право – це сукупність юридичних норм, що регламентують виборчий процес, за допомогою яких визначається статус, положення кожного громадянина на виборах, організація та проведення виборів, взаємовідносини між виборцями і виборчими органами та посадовими особами, а також порядок відозви осіб, які не виправдали довіру.*

Основні демократичні засади виборчого права

1. *Загальність* – усі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової і професійної приналежності, мови, рівня доходів, освіти, віросповідання, політичних переконань мають право вибирати та бути обраними до органів влади. Загальність обмежується певним набором цenzів. Цей набір у значній мірі характеризує рівень демократичності політичного режиму та виборчого права.

До найпоширеніших цenzів належать: *віковий цenz* – дозволяє брати участь у виборах тільки з певного віку, а також встановлює вікові межі для обрання у різні структури влади. Цей цenz є обов'язковим для виборчого права і не зменшує рівень демократичності системи.

Цenz дієздатності обмежує виборче право психічно хворим (цей факт повинен бути підтверджений у судовому порядку). *Моральний цenz* обмежує або позбавляє виборчого права осіб, які відбувають певне покарання за рішенням суду.

У багатьох виборчих системах існує *цenz осідлості*, що висуває як умову надання виборчого права час проживання у даній місцевості; *цenz статевий*, *цenz майновий* та ін. Якщо цenzi дієздатності і моральний не викликають сумніву щодо їх легітимності, то інші: осідлості, статевий, майновий є цензами дискримінаційними, що звужують можливості політичної участі громадян та їх суверенного права бути джерелом влади

2. *Рівність* – кожен виборець має однакову кількість голосів, яка оцінюється також однаково, незалежно від того, якою особою подано цей голос. Рівність передбачає також приблизну рівність виборчих округів, яка необхідна, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

3. *Тaємниця виборів* – рішення конкретного виборця не повинно бути будь-кому відомо. Цей принцип забезпечує свободу вибору. захищає громадян від можливих переслідувань.

4. *Пряме (безпосереднє) голосування* – виборець приймає рішення сам безпосередньо по кожній кандидатурі на виборну посаду. Між виборцями і кандидатами немає ніяких посередників.

Поряд із засадами виборчого права політична практика виробила принципи організації демократичних виборів. До них відносяться:

- свобода виборів передбачає відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів або організаторів виборів;

- наявність вибору, альтернативних кандидатів. Без альтернативності немає і вибору, а є тільки схвалення або несхвалення, згода чи незгода;

- змагальність, конкурентність виборів. Повинні бути створені умови для всіх кандидатів і політичних сил боротися за владу. При цьому обов'язково дотримуватися етичних принципів боротьби: стриманості, толерантності до політичних конкурентів, неприпустимості зневаги, образ на їх адресу, фальсифікації фактів тощо;

- періодичність і регулярність виборів. Вибори будуть конструктивними, якщо кандидати обираються на певний, не дуже довгий строк. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням, корегувати курс уряду;

- рівність можливостей політичних партій і кандидатів. Передбачає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних та інформаційних ресурсів. Це можливо забезпечити встановленням законом для всіх партій і кандидатів граничних витрат на проведення виборів та обмеження величини спонсорських внесків на рахунки кандидатів.

Вибори будуть демократичними, якщо будуть діяти всі принципи як непорушна система. У протилежному разі вибори будуть використані з прямопротилежними антидемократичними цілями.

14.2. Виборчі системи

Головним регулятором виборів є виборча система. *Виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, які забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади.*

Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади. Головне призначення виборчої системи – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, яке деталізує основне положення, зафіксоване у конституції країни.

У сучасному світі діє низка виборчих систем, але найбільш поширеними є два основні типи: система більшості, або мажоритарна, та система пропорційного представництва, або пропорційна.

Мажоритарна система ґрунтується на принципі більшості. При цій системі кандидат або партія повинні отримати більшість голосів виборців округу чи всієї країни, а ті, що зібрали меншість голосів, програ-

ють вибори і мандатів не отримують. Залежно від того, яка більшість необхідна для перемоги на виборах, мажоритарні виборчі системи діляться на систему абсолютної більшості (для перемоги необхідно 50 % + 1 голос від голосуючих), та систему відносної більшості (для перемоги достатньо випередити супротивників хоча б на 1 голос). Якщо ж при системі абсолютної більшості жоден кандидат не набрав 50 % + 1, проводиться переголосування – другий тур виборів, до якого допускаються два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. У другому турі переможець визначається за системою відносної більшості. За мажоритарною системою абсолютної більшості в Україні відбуваються вибори Президента країни.

Пропорційна система передбачає розподіл мандатів пропорційно до голосів, що їх отримали партії або виборчі блоки чи коаліції.

Пропорційна система має 2 різновиди: а) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні (Україна) та пропорційна виборча система на багатомандатних округах. У першому випадку виборці голосують за політичні партії та об'єднання в межах всієї країни (загальнодержавний виборчий округ). У другому випадку депутатські мандати розподіляються на основі пропорційного розподілу голосів, що були подані у тому чи іншому виборчому окрузі за ці партії чи об'єднання.

Дві означені системи мажоритарна та пропорційна мають як свої плюси, так і мінуси.

Плюси мажоритарної системи: досягається представництво всіх виборчих округів у структурах влади; є більші можливості для створення стабільного й ефективного уряду, що досягається через розподіл мандатів між крупними, добре організованими партіями, що провели своїх депутатів до парламенту, створили більшість і на цій основі формують однопартійні уряди. При цій системі виборці голосують за конкретного кандидата, який ставши депутатом, представляє інтереси своїх виборців і підтримує на протязі всієї каденції стійкі зв'язки з населенням округу.

Але у цій системі є і мінуси. За даної системи для розподілу мандатів має значення тільки факт отримання кандидатом відносної більшості голосів. Голоси ж, що віддані іншим кандидатам, до уваги не приймаються і втрачаються. В результаті:

а) значна частина виборців (інколи > 50 %) залишається не представлена в органах влади;

б) існує велика можливість маніпулювання волею виборців шляхом підкупу або через адміністративний тиск.

Мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що спирається на більшість у парламенті, та не завжди має підтримку більшості населення. (Наприклад, на окрузі в середньому балотувалось 10 кандидатів. Виходячи з принципу відносної більшості до парламенту обрані кандидати, що набрали біля 11–12 % голосів. Інші голоси 88–89 % не підтримували цих депутатів). В результаті послаблюється ле-

гітимність влади, що викликає у громадян недовіру до політичного устрою, пасивність на виборах і навіть політичний радикалізм.

Пропорційна система:

Плюси:

а) кількість поданих за партію голосів відповідає кількості отриманих місць у парламенті (мандатів). Цим більш об'єктивно й адекватно відображається воля виборців;

б) у сформованих за її допомогою органах влади представлена реальна картина розстановки політичних сил;

в) створює можливість бути представленим в органах влади національним, релігійним меншинам й іншим соціальним прошаркам, що створили невеликі партії і пройшли до парламенту.

Мінуси:

1) відносно менша стабільність уряду, оскільки широке представництво різних політичних сил у парламенті дуже часто не дозволяє одній партії створити однопартійний уряд, а коаліції далеко не завжди стійкі через свою різноманітність;

2) система створює можливості увійти в парламент дрібним національним, релігійним, регіональним партіям. Ця сильна сторона системи створює, в той же час, свою протилежність: політичні сили, які не користуються підтримкою на території всієї країни, можуть пройти в парламент, уряд й інші державні органи;

3) оскільки голосуються партії, а не окремі люди, втрачається безпосередній зв'язок між виборцями і депутатами;

4) депутати більшою мірою залежать від партій і їх керівництва, ніж від виборців.

Ці недоліки можна, якщо не ліквідувати, то принаймні пом'якшити: а) шляхом встановлення законом прохідного бар'єру (у нас з 2012 р. – 5 %, у Росії на виборах 2007 р. – 5–7 %, в Грузії 7 % тощо). Крім того, можна розподіляти мандати партії пропорційно до голосів виборців по регіонах. Також можна організувати відкриті списки, щоб виборці голосували не тільки за партію, а і за кандидата від неї по конкретному виборчому округу.

Можна застосовувати змішану (мажоритарно-пропорційну) систему, за якої 1/2 парламенту обирається за однією, а 1/2 – за іншою системою. Можна оптимізувати цю систему і тим, що парламент та регіональні (обласні) представницькі органи обираються за пропорційною системою, а місцеві органи самоврядування – за мажоритарною. Єдиного рішення тут немає. Все залежить від конкретних умов країни та рівня демократичності відносин між гілками влади, політичної соціалізації суспільства тощо. З 2012 р. в Україні буде діяти змішана мажоритарно-пропорційна система, що забезпечить представництво конкретного депутата від кожного округу. Крім того підвищено прохідний бар'єр для партій до 5 %, що унеможливить прохід до парламенту мало чисельних та малоавторитетних

партій. Заборонено також створювати виборчі блоки партій, що також спрямовано на більш дієву структуру парламенту.

14.3. Основні процедури виборчого процесу

Виборчий процес займає досить тривалий час і включає здійснення низки необхідних й обов'язкових процедур. Ці виборчі процедури регулюють і регламентують весь хід виборчого процесу. Вони включають:

- призначення виборів;
- створення виборчих органів, які відповідають за їх проведення;
- організацію виборчих округів, районів, дільниць;
- реєстрацію виборців;
- реєстрацію кандидатів у депутати;
- агітаційно-пропагандистську виборчу кампанію;
- процес голосування;
- підведення підсумків голосування.

Старт виборчому процесу будь-якого рівня надає призначення виборів і визначення їх дати. У різних країнах ці здійснюються по-різному, в Україні – Указом Президента. Дата виборів Президента – постановою Верховної Ради.

Виборчі комісії – це один з ключових інститутів виборчого процесу. Вони можуть чинити великий вплив на хід та характер виборів. Тому важливо забезпечити формування незалежних безпристрасних і компетентних виборчих комісій (починаючи з ЦВК). Функціями ЦВК і нижчих комісій є тлумачення виборчого закону, визначення правил і процедур проведення виборів, організація виборчих округів та дільниць, перевірка підписів на підтримку кандидатів, реєстрація кандидатів, проведення заходів з інформування виборців, складання, друк і доставка виборчих бюлетенів на дільниці, добір апарату, необхідного для проведення виборів, загальний контроль за проведенням виборів, підрахунок результатів виборів та оголошення їх результатів.

Важливе місце у виборчому процесі займає *інститут реєстрації виборців*. Це складання списків виборців та їх перевірка, щоб керівники виборчих комісій та члени цих комісій могли встановити особу голосуючого, чи має він право голосу, чи є він виборцем даного округу.

Інститут реєстрації претендентів на депутатські мандати або на посаду. Щоб отримати реєстрацію та внесення у бюлетень, треба, щоб кандидати відповідали усім вимогам, які встановлені законом до претендентів на депутатство або на посаду.

Виборча кампанія являє собою комплекс організаційних, інформаційних та агітаційно-пропагандистських заходів із забезпечення виборчого процесу.

Перший крок виборчої кампанії – висунення кандидатів на депутатські мандати або на посаду і забезпечення їх реєстрації.

При мажоритарній системі висунення здійснюється партіями, СПР, організаціями, групами громадян, окремими особами, що зібрали необхідну кількість підписів на їх підтримку.

При пропорційній системі висунення здійснюється самими партіями і організаціями, які забезпечують збір підписів на свою підтримку і вносять реєстраційний внесок (грошову запоруку).

Висунення кандидатів закінчується їх реєстрацією. Агітаційно-пропагандистська кампанія починається після реєстрації та являє собою дії безпосередніх учасників виборів – сторін, що суперничають на виборах, по забезпеченню своєї перемоги. Головні умови демократичності агітаційно-пропагандистської кампанії:

- приблизна рівність чи хоча б справедливий розподіл ресурсів серед усіх учасників виборчої кампанії;

- нейтралітет державних органів та їх невтручання у хід виборчої кампанії;

- лояльність кандидатів відносно один до одного, недопущення фальсифікацій, ображення, зневажання суперників і т.ін.

До організації виборчої кампанії того чи іншого кандидата створюється штаб – команда професіоналів із забезпечення перемоги на виборах. До цього штабу повинні входити спеціалісти з вивчення суперників, їх сильних та слабких сторін і аналізу положення у виборчих округах, зв'язку зі ЗМІ та пошуку джерел фінансування, іміджмейкери тощо.

Певне значення мають особисті зустрічі з виборцями, поведінка кандидатів при цьому, автографи, поштові відправлення, плакати, бігборди та ін. Особливо ЗМІ: телебачення, радіо, газети.

Головним завданням усіх цих стратегічних і тактичних засобів є створення привабливого образу (іміджу) кандидата в депутати або на посаду.

Агітаційно-пропагандистська кампанія, як правило, закінчується за добу до голосування.

Процес голосування суворо регламентується нормативними актами і важливо забезпечити його чітке виконання. Для цього існує інститут спостерігачів. Спостерігачі складаються із представників кандидатів, партій, неурядових міжнародних організацій. Їх головне завдання – не допустити фальсифікацій, тиску на виборців, порушень при підрахунку голосів, своєчасність подання результатів.

Підсумки виборів оголошуються у встановленому законом порядку. В Україні не пізніше як на 5-й день після виборів.

У цілому дотримання всіх норм та принципів виборчого процесу забезпечує адекватне вираження політичної волі народу.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке вибори?
2. Чому вибори являються найважливішим інститутом волевиявлення народу та легітимності влади?
3. Соціальне призначення виборів.
4. Чим відрізняється діяльність опозиції у країнах з розвинутою демократією і в Україні?
5. Що таке референдум, для чого він проводиться?
6. У чому сутність виборчого права?
7. Назвіть і поясніть основні демократичні засади виборчого права.
8. Які із цenzів є дискримінаційними? Чому?
9. Назвіть та обґрунтуйте принципи організації демократичних виборів.
10. Що являє собою виборча система?
11. Позитивні якості та недоліки мажоритарної і пропорційної виборчих систем.
12. Що нового внесено до Закону про вибори Верховної Ради на 2012 р.?
13. За якою виборчою системою обирається Президент України?
14. Основні процедури виборчого процесу.
15. Які заходи проводяться в Україні для проведення демократичних виборів і недопущення їх фальшування?

Завдання до самостійної роботи.

1. Ознайомитись із Законами України про вибори Президента України, Верховної Ради України, місцевих органів самоврядування.

Тема 15. Соціальна політика держави. Державна політика в охороні здоров'я

План лекції

15.1. Становлення державної політики в галузі охорони здоров'я і медицини.

15.2. Соціальна політика держави і охорона здоров'я у сучасному світі.

15.3. Державна політика України в галузі охорони здоров'я.

15.1. Становлення державної політики в галузі охорони здоров'я і медицини

Медицина Стародавнього світу

Розуміння державної важливості проблеми охорони здоров'я, медичної допомоги і розвитку медицини прийшло до політиків ще з прачасів. Як свідчать найдавніші джерела політичної думки, що дійшли до нас, лікарська діяльність вже тоді оформлялася законодавчо. При цьому законами установлювався розмір винагороди лікарю за надану ним допомогу, а також його відповідальність за заподіяну хворому шкоду при лікуванні. Такі закони, наприклад, були у Вавилоні та Персії.

Державного характеру медична діяльність набуває в полісах Давньої Греції. Грецькі міста-держави запрошують лікарів на державну службу, особливо під час епідемій та для обслуговування армії під час походів. Міських лікарів приймали на службу після попереднього конкурсу і затверджували на зборах громадян. Робота лікарів була дуже почесною. За заслуги перед містом їх нагороджували золотим вінком, а у храмах вивішували меморіальні мармурові плити, що повідомляли про їхні заслуги перед полісом. Медицина набуває визнання не тільки як засіб задоволення відповідних потреб людини, але й як сила, спроможна забезпечити безпеку країни.

Система державної медицини формується й у Давньому Римі. Спочатку це були приватні лікарні, проте з організацією на постійній фаховій основі армії (за часів правління Августа, 31 р. до н.е. – 14 р. н.е.) у військах вводиться служба військових лікарів і засновуються військові лікарні. З часу правління Нерона (54–68 р. н.е.) при імператорському дворі вво-

диться посада «архіятра» – старшого лікаря, він же лейб-медик (лікар імператора і його сім'ї). Приблизно з цього періоду з'являються архіатри провінцій і міст, великі міста поділяються на райони з районними («на-родними») архіатрами, головним обов'язком яких було лікування найбідніших прошарків вільного населення. Тоді ж засновуються посади лікарів при публічних закладах: цирках, лазнях, громадських садах, бібліотеках. Об'єднання ремісників утримують своїх лікарів, крім того, було багато лікарів за різним фахом, які практикували самостійно.

Медицина Середньовіччя

У середні віки, як відзначалося раніше, розвиток науки в Європі. а отже і медицини (а може, передусім медицини) на тривалий час було загальмовано християнською церквою. Держава практично відстороняється від організації охорони здоров'я і тільки у Візантії (східна частина Олександрії, Дамаск, Антіохія та ін. – існують приватні лікарні й медичні школи при них. У державі зберігається інститут архіатрів, виникає низова санітарна служба, яка об'єднується з поліцейським наглядом, що, очевидно, було зумовлено частими епідеміями і необхідністю організованої боротьби з ними. Від самого утворення Візантії тут виникають монастирі, одним із напрямків діяльності яких стає надання медичної допомоги населенню. Будуються лікарні з медичними школами, при лікуванні широко використовуються релігійні обряди (молебні, «помазання» елеєм тощо). Ця медицина називалася монастирською.

Народи близького і середнього Сходу уникли такого мракобісного впливу релігії як у католицькій Західній Європі. Тому тут у середні віки досить інтенсивно розвивалися ремесла, торгівля, наука. Створювалися навіть спеціальні «Будинки науки», які з початку IX ст. почали відкриватись у багатьох торгово-промислових містах: Багдаді, Бухарі, Хорезмі, Ширвані, Баку та ін. У них же діють приватні лікарні з медичними школами й обов'язковими випускними іспитами. З'являються нові медичні заклади – аптеки, що поширюються пізніше і в Західній Європі. Міська влада тут встановлює чиновницьку посаду для нагляду за лікарнями й аптеками, а також для збирання податків із них. Є лікарі при дворах і в об'єднаннях – «цехах» – ремісників.

Найвидатнішим медиком того періоду був Абу-Алі Ібн-Сіна (980–1037), який займався не тільки активною лікарською діяльністю і створив фундаментальну працю «Канон медицини», що був настільною книгою лікарів Сходу і Заходу аж до XVIII сторіччя, але й написав ряд робіт із різноманітних наукових питань, у тому числі й політичних. Чудовим є його проект економічної і культурної перебудови Хамаданського ханства, у якому поряд із заходами щодо поліпшення сільського господарства, ремісництва, торгівлі, розроблено питання створення системи освіти, побудови лікарень, бань, водопроводів, що було спрямовано на забезпечення

охорони здоров'я людей. Це, мабуть, був перший проект створення державної медико-санітарної служби. Він же висловлює ряд думок із питань внутрішньої і зовнішньої політики держав, причин ворожнечі та воєн, умов миру і співробітництва між ними.

В Європі з жорсткою критикою політичної влади церкви виступив М. Падуанський – лікар, філософ, політичний і державний діяч, який поряд із новими політичними ідеями (поділ влади і утвердження її світського характеру, обрання государя народом і участь останнього у затвердженні законів) висловлює думку про систематизацію медичної служби, надання їй державного статусу та організаційного зміцнення.

Поступово лікарі-філософи епох Відродження і Просвітництва утверджуються в думці про наявність численних зовнішніх чинників впливу на здоров'я людини, а відтак необхідності всебічного підходу до вирішення цієї проблеми. Наприклад, італійський лікар Бернадіно Рамацціні (1633–1714), досліджуючи вплив на здоров'я умов праці, тривалості робочого дня, дійшов висновку, що несприятливі умови і подовжений робочий день породжують незворотну патологію в організмі людини. Звідси – необхідність поліпшення цих умов, контроль над ними, нормування, що поклато початок новому напрямку медичної науки – гігієні праці.

Становлення ж системи державної медицини в її сучасній формі відносять до Нового часу – періоду інтенсивного розвитку капіталізму.

Формування державної медицини на території України

У Київській Русі лікарні знаходилися, як правило, при монастирях і юридично були підпорядковані церкві. Проте в матеріальному утриманні їх активну участь брала влада. Крім шпиталю в Києво-Печерській лаврі, до кінця XI ст. була зведена лікарня в Переяславлі Південному, потім у Смоленську, Вишгороді, Чернігові, Новгороді, Пскові та ін. Крім влади на утримання лікарень виділяли кошти феодали. Під час війн лікарні ставали великими військово-госпітальними базами. При сприянні влади ними проводилися протиепідемічні заходи, щоб попередити занесення у міста хвороб з-за кордону і боротися з епідеміями, що виникали. В XI ст. княгиною Анною Всеволодівною в Києві відкривається перша медична школа.

Татаро-монгольська навала перервала розвиток вітчизняної медицини, і державна служба починає формуватися вже в Московській державі. До основних напрямів її належать упорядкування протиепідемічної охорони державних кордонів, обстеження («обшуки») епідемічних осередків, запровадження карантинізації міст, вулиць, дворів і будинків, знезаражування і спеціальні способи поховання мертвих, аби уникнути інфекційних хвороб (залиття труп смолою, дьогтем, вапном), спалювання осередків небезпеки тощо.

У Запорізькій Січі медична служба зосереджувалася здебільшого в госпіталях при монастирях, де лікарською діяльністю (в основному лікуванням поранених козаків) займалися переважно ченці. Такі госпіталі були в Трахтемирівському, Лебединському, Левківському монастирях. Надання медичної допомоги на полі бою і нагляд за санітарним станом у війську було покладено на цирульників-професіоналів, що утримувалися за рахунок війська і входили до його штату. Після укладення Переяславського договору (1654) Запорізька Січ і далі задовольнялася медичними послугами своїх цирульників і монастирських лікарів. І тільки під час епідемій чуми (1738, 1760) Російська імперська Медична канцелярія направляла своїх лікарів на Україну.

Особливу увагу розвиткові державної медичної системи приділяв у Росії Петро I. Існуючий Аптекарський приказ було перетворено в Аптекарську канцелярію (1707), а потім у Медичну канцелярію (1718), яку очолював лікар-архіатр. Для боротьби з високою смертністю дітей у відповідності з указом 1715р. створюються госпіталі «для негожих немовлят». У складі заснованої в 1725р. Академії Наук засновується відділення медичних наук.

У відкритому з ініціативи М.В. Ломоносова в 1755р. Московському університеті було організовано медичний факультет, а в 1805р. такий саме факультет почав підготовку лікарів у першому в лівобережній Україні Харківському університеті.

1721 року у Росії було прийнято закон, за яким жодний доктор медицини або лікар не допускався до медичної практики без іспиту в Медичній канцелярії; усі госпіталі підпорядковувалися цій канцелярії; ліки мали продаватися за визначеною таксою. Тобто держава безпосередньо займалася організацією медичної служби.

Для спостереження і боротьби з епідеміями на Півдні Росії у Василькові під Києвом 1740 року був заснований карантин із відділеннями в Переяславлі, Черкасах, Кременчуці, Добрянці, Бахмуті, Ізюмі, Луганську. З 1787р. на Україні організовано перший госпіталь для хворих на віспу, в якому безкоштовно робили щеплення проти цієї хвороби. З 1797р. у губерніях на території України організовано лікувальні управління, які як самостійні підрозділи губернської адміністрації починають займатися організацією системи охорони здоров'я. Створюються низові – повітові – структури медичного обслуговування. У Харкові в 1778р. була введена посада лікаря й відкрита аптека, коли він став губернським центром. Після відкриття такої ж аптеки в Лубнах харківська аптека стає центральною для всієї Лівобережної України.

Таким чином, становлення системи медичної допомоги й охорони здоров'я на території нашої країни спочатку не відставало від західно-європейської. Проте поневолення українських земель татаро-монголами, колонізація України Польщею, Росією обумовили значне відставання у

формуванні систематизованої державної медичної служби. Становлення її починається, як і в Європі з утвердженням капіталізму.

15.2. Соціальна політика держави і охорона здоров'я у сучасному світі

Одним із найважливіших напрямів внутрішньополітичної діяльності сучасної держави є соціальна політика. До сфери цієї політики включається захист працездатного населення у плані забезпечення його роботою, своєчасною і відповідною до праці заробітною платою; фінансування і розвиток освіти, підготовка кадрів, медична допомога та охорона здоров'я в цілому, культосвітня діяльність; забезпечення відповідного рівня життя для непрацездатної частини суспільства (пенсіонерів, інвалідів, тимчасово безробітних, особам, які продовжують навчання); компенсації втрат внаслідок природних катастроф, стихійних лих тощо.

У цілому ж, на наш погляд, соціальну політику можна визначити як діяльність держави з організації та регулювання соціальної сфери з метою задоволення соціальних потреб, забезпечення соціальних гарантій і соціального захисту громадян країни.

Склалося декілька підходів до визначення спрямованості цієї політики, що пояснюється, власне, різним розумінням обсягів державних соціальних гарантій і соціального захисту, джерел фінансування і функціонального призначення. Так, *ліберали переконані в тому, що соціальна політика покликана забезпечити стабільність, пом'якшення протистояння в суспільстві за рахунок державного бюджету. Консерватори віддають перевагу стимулюючій функції соціальної політики, для чого держава повинна створити, насамперед, правові умови самозабезпечення населенням соціальних потреб. На їхню думку, державні соціальні гарантії тільки шкодять суспільству, тому що об'єктивно породжують утриманство і тенденцію до зловживання соціальною допомогою.*

Соціал-демократична концепція передбачає активну діяльність держави із забезпечення рівності індивідуальних можливостей громадян у задоволенні соціальних потреб; з цією метою – здійснення політики вирівнювання їх доходів, стримування майнової диференціації суспільства.

Соціалісти-марксистичні вважають головною функціональною спрямованістю цієї політики максимально можливий соціальний захист людини, який не залежить від трудової діяльності індивіда, розширюється в міру зміцнення економіки, створює умови для її всебічного розвитку.

У всіх цих підходах охорона здоров'я в цілому і медична допомога зокрема є найважливішою складовою частиною соціальної політики.

Відповідно до концепцій соціальної політики склалися і типи організації систем охорони здоров'я в країнах ліберальної, консервативної, соціал-демократичної і комуністичної (соціалістичної) політичної орієн-

тації. Головні ознаки, за якими слід розрізняти види державної політики в галузі охорони здоров'я (ДПОЗ), такі:

- співвідношення державної і приватної форм медичного обслуговування;
- можливість доступу до одержання медичних послуг для всіх громадян країни;
- наявність або відсутність державної програми охорони здоров'я;
- розмір державного фінансування медичної галузі (за умовами, що прийняті країнами Європейського Союзу, – 78,8 %).

Ліберальна модель ДПОЗ передбачає порівняно низькі витрати держави на охорону здоров'я (у США – 41,4 %). Більшість поширених форм медичного обслуговування базується на індивідуальному (добровільному) та колективних видах страхування, яке здійснюють комерційні компанії разом із роботодавцями та працівниками. Проте майже 40 % населення не забезпечені цим видом страхування. Тому з 1965р. у США існують дві державні програми медичної допомоги малозабезпеченим групам – «Медикейр» і «Медикейт». З 2010 р. В США прийнято закон про розширення державного медичного обслуговування населення.

Консервативна модель ДПОЗ – найдавніша (із 80-х років XIX ст.) європейська модель, типовим представником якої є Німеччина. В основу її покладено обов'язкове медичне страхування. Фонд страхування створюється за рахунок рівних внесків найманих робітників і роботодавців. Частка держави у фінансуванні медичної галузі сягає 72 %. Особливістю цієї моделі є те, що вона зберігає нерівність вартості послуг і, як наслідок – нерівний доступ до них населення.

Соціал-демократична модель ДПОЗ заснована на пануванні державної системи медичних закладів і домінуючому, (понад 90 %) фінансуванні медичних послуг за рахунок держави; державній системі медичного страхування, яка зосереджує близько 90 % коштів у державному і місцевих бюджетах. Типовим зразком цієї моделі є скандинавські країни.

Соціалістична (комуністична) модель була характерною і найбільш розвиненою в колишньому СРСР і в більшості інших соціалістичних країн. Вона характеризувалася практично повною державною системою медичних закладів і державним фінансуванням як практичної діяльності з охорони здоров'я, так і медичної науки та підготовки кадрів.

Гарантувалася необхідна безкоштовна медична допомога для кожного громадянина країни, що у зв'язку із зростанням чисельності населення і його захворюваності, погіршенням екології і посиленням негативного впливу інших чинників на здоров'я вимагало дедалі більших витрат із держбюджету і бюджетів місцевих органів влади. В умовах зниження ефективності суспільного виробництва ця система виявилася неспроможною задовольняти зростаючі потреби охорони здоров'я і нелегально частина вартості медичних послуг поступово перекладалася на населення.

Розпочата було робота зі створення системи медичного страхування з відомих причин не була завершена.

Ефективність кожної моделі не можна оцінити однозначно. Приміром, ліберальна модель для забезпечення можливості одержання медичної допомоги потребує, щоб у структурі оплати праці, у витратах роботодавців на робочу силу була закладена значна частина коштів, які дозволили б оплатити медичні послуги, а це обумовлює подорожчання товарної продукції. При низькій зарплаті одержання медичної допомоги стає практично неможливим. Хоча ця модель, як ніяка інша, спонукає людину до здорового способу життя, піклування про своє здоров'я.

Консервативна модель дає змогу розширити можливості одержання медичних послуг населенням. Але їх дорожнеча в умовах росту безробіття, яке завжди супроводжується ростом захворюваності, створює непомірне навантаження на бюджет і значно обмежує можливості фінансування медичних послуг. А це автоматично веде до соціальної напруженості і, як правило, збільшення податків на працюючих. Зростання вартості медичних послуг і обмеженість страхових фондів примушує задіювати і кошти хворих

Соціал-демократична і соціалістичні моделі найповнішою мірою відповідають інтересам більшості суспільства і особливо тих, хто не в змозі оплачувати медичні послуги. Проте їх широка доступність потребує зростаючих витрат держави, а це можливо тільки при переважанні темпів росту ефективності виробництву над темпами росту потреб у системі охорони здоров'я. Нині це не завжди можливо навіть у країнах із високорозвиненою економікою.

Виходить, що ідеальних моделей ДПОЗ у світі не існує і створити їх на практиці неможливо. Отже, необхідно удосконалювати, розвивати сформовані системи таким чином, щоб у максимально можливій мірі задовольняти потреби населення даної країни і людства в цілому у захисті здоров'я. Тому що в сучасних умовах спочатку непомітна хвороба в якомусь незначному регіоні може швидко перетворитися на загрозу всьому людству (СНІД), а епідемії – без організації державної боротьби з ними – на глобальну проблему. Отже, при будь-яких моделях розробка і здійснення державної політики і державних програм охорони здоров'я дедалі більше стає об'єктивною необхідністю і невід'ємною функцією держави.

15.3. Державна політика України в галузі охорони здоров'я

В умовах переходу України від соціалістичної планової командно-адміністративної системи до капіталістичної ринкової життєво необхідні соціальні гарантії набувають особливого значення як вирішальний чинник забезпечення стабільності у суспільстві. Головним завданням соціальної політики стає зниження дестабілізуючого впливу на суспільство капіталі-

стичних ринкових перетворень, особливо на етапі первинного накопичення капіталу та різкого економічного розшарування суспільства і скорочення державної соціальної сфери. Проблем тут дуже багато: визначення обсягу державних соціальних гарантій для різних соціальних верств населення, організація ринку соціальних послуг, організація фінансування соціальної сфери, державний контроль і гарантії якості цих послуг для споживачів, можливість задоволення соціальних потреб різноманітними групами населення і т.д., що визначається розробкою та реалізацією соціальної політики держави.

У ряду цих проблем чи не найгострішою в Україні є проблема охорони здоров'я. В 1998р. планові витрати на медицину з українського бюджету складали лише 27 % від потреби, фактично ж виділено 60–80 % від цієї суми, така ж тенденція збереглася 1999 року і в бюджеті 2000 року. Обумовлена таким фінансуванням неминуча «участь» хворих у фінансуванні свого лікування (оплата ліків, перев'язувальних матеріалів, послуг, харчування) зробило недоступною медичну допомогу для значної частини населення.

За перше десятиліття незалежності в Україні скорочено 157,2 тис. лікарняних ліжок (кожне третє) і 300 тис. штатних посад, внаслідок чого і на початку третього десятиліття близько 10 тис. населених пунктів у сільській місцевості не мають жодного лікувального закладу. Така політика держави поставила на межу катастрофи систему медицини. Україна за станом здоров'я на початок ХХІ ст. перемістилася із 40-го на 110-е місце у світі. З 23 млн. працездатного населення 9,2 млн. чол. потребують стаціонарного лікування і не одержують його, а 80 із 100 немовлят з'являються на світ з дефектами здоров'я. Зниження інтегрального показника здоров'я – тривалості життя – в Україні до 67,4 років (64 – для чоловіків і 71 – для жінок), відставання його майже на 20 років від найвищого у світі – японського, відповідно, 84 і 87 років, піднімає проблему збереження здоров'я нації на перший шабель державних пріоритетів і державної політики.

Щоправда, з 2001 р. намітилась тенденція збільшення видатків на охорону здоров'я у бюджеті. Але політична нестабільність у країні (роки «помаранчевої» бездарності), відсутність дієвих регулюючих економіку важелів і, як наслідок, надвисокий рівень її тінізації, непомірне зростання доходів олігархії на фоні зниження реальних доходів населення і т.ін. до нині зумовили один з найнижчих рівнів у Європі фінансування державою охорони здоров'я: 3,7 % від ВВП у 2011 р., при нормі у Євросоюзі – 8 %. Це мізерні кошти, які не задовольняють потреб, особливо з урахуванням темпів зростання захворювань. У першу чергу це стосується онкозахворювань (приріст майже 160 тисяч щороку), туберкульозу (приріст майже 30 тис. і майже 11 тис. випадків смерті за той же період). Усе це ще раз підтверджує необхідність розробки і впровадження цільової політики держави в системі охорони здоров'я.

Ця політика (ДПОЗ) являє собою систему заходів держави з розвитку й організації наукової і практичної діяльності медичних організацій і закладів усіх форм власності, для забезпечення доступності і гарантованості отримання медичної допомоги громадянами країни, профілактиці здоров'я, пропаганді і створенню умов здорового способу життя в суспільстві. Ефективна політика держави в цій системі повинна відповідати таким вимогам: забезпечення збереження і зміцнення здоров'я населення, гарантія доступності і якості кваліфікованої медичної допомоги та можливості придбання ліків; забезпечення раціонального використання кадрових, фінансових і матеріальних ресурсів; гідна оплата праці медичного персоналу, особливо лікарів.

Проголосивши реформування економічної і соціальної систем, демократизацію політичної системи, українська держава виявилася цілком невідповідною до цих реформ, надто ж в охороні здоров'я. Перехід від повністю державної системи до ринкової в цій галузі – явище складне або, принаймні, не простіше, ніж в економіці, тому що не можна зупинити навіть на найкороткий час процес надання медичних послуг, не можна відмовити у медичній допомозі у невідкладних станах через відсутність у хворого можливостей оплатити цю допомогу. Медицина – це високоморальна і високогуманна сфера діяльності, а тому в ній не може і не повинно бути ніяких поступок перед совістю, адже в усіх випадках на одному боці – здоров'я і життя людини, а на іншому – професіоналізм і клятва медичного працівника. Часто тут немає місця й часу для ринкових відносин. Тому реформування, перехід до ринку в охороні здоров'я мають бути особливо виваженими, розрахованими, перевіреними й апробованими, адже йдеться про здоров'я і життя людини.

Починати реформування у цій сфері необхідно з розробки відповідної довгострокової стратегії. Відсутність такої гальмує не лише розвиток самої системи охорони здоров'я, партнерських відносин з іншими секторами народного господарства, безпосередньо пов'язаних із медициною та охороною здоров'я, але й усього суспільства. Як наслідок – неминуче зростання захворюваності населення і депопуляція.

Державну політику в охороні здоров'я слід будувати перш за все на нормативних положеннях, затверджених Конституцією України (ст. 49), де, крім проголошення права кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування, визначено, що охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних програм, безкоштовним наданням медичної допомоги в державних і комунальних лікувальних установах, а існуюча на момент прийняття Конституції (28/УІ-1996 р.) мережа медичних закладів не може бути скорочена. Ці принципові положення визначають державу як головного організатора охорони здоров'я. Звідси випливає, що державна політика в цій сфері має будуватися на таких принципах:

- відповідальність держави за стан здоров'я населення;
- організація системи охорони здоров'я і створення правових та економічних основ її функціонування й розвитку;
- безумовне надання невідкладної медичної допомоги населенню в мережі державних і комунальних лікувальних установ;
- державний контроль за діяльністю установ охорони здоров'я усіх форм власності;
- організація і проведення заходів у справі охорони здоров'я, а також профілактичних і протиепідемічних заходів;
- створення умов для розвитку медичної науки;
- підготовка медичних кадрів;
- організація заходів з пропаганди й утвердження здорового способу життя, усунення факторів ризику, поліпшення екології;
- пошук додаткових джерел фінансування, введення страхової медицини.

Ці принципи є основними, проте їх структура і пріоритетність може змінюватися в залежності від ситуації, що складається зі станом здоров'я населення.

Питання для самоконтролю.

1. З яких часів починається формування системи медичної служби?
2. Чому, на ваш погляд, становлення сучасної системи державної медицини і охорони здоров'я починається зі становленням і утвердженням капіталізму?
3. На кого було покладено надання першої медичної допомоги в Війську Запорізькому?
4. З якого часу починається формування державної медичної служби на території України?
5. Що являє собою соціальна політика держави?
6. У чому сутність ліберальної, консервативної, соціал-демократичної і соціалістичної моделей державної політики охорони здоров'я?
7. Що являє собою державна політика охорони здоров'я?
8. На яких принципах повинна будуватись державна політика в охороні здоров'я?

Завдання для самостійної роботи.

1. Охарактеризуйте історію становлення медицини на території України з часів Київської Русі до XX ст.
2. Досягнення та упущення державної системи охорони здоров'я в Радянській Україні.

Тема 16. Світовий політичний процес

План лекції

16.1. Світова політика та світовий політичний процес.

16.2. Світова політика на межі тисячоліть і глобальні проблеми людства.

16.1. Світова політика та світовий політичний процес

У політичному житті постійно відбуваються якісь зміни, рухи – тобто розвиток, який має певну спрямованість, що в сукупності вкладається у поняття політичного процесу.

Термінологічно процес (від лат. *processus* – просування) можна розглядати як послідовну зміну явищ, станів у розвитку будь-чого і як сукупність послідовних дій для досягнення певного результату. Для характеристики політичних процесів прийнятні обидва визначення: з одного боку, – це і послідовна зміна станів певної політичної дійсності, а з іншого, – будь-яка зміна в політичному стані є результат сукупності послідовних дій соціальних і політичних суб'єктів.

Отже, політичний процес за визначенням проф. В.А. Мельника, А.А. Радугіна це «послідовна зміна стану соціально-політичної дійсності, у першу чергу політичної системи суспільства, яка відбувається в результаті сукупної діяльності соціально-політичних суб'єктів (політичних сил), спрямованої на завоювання, утримання і використання політичної влади, на забезпечення конституювання, функціонування або зміну політичної системи, на відтворення або зміну існуючої сукупності суспільних відносин». Оскільки у світовому політичному процесі основними суб'єктами є держави, народи, суспільні сили, рухи і організації, то можна вважати, що світовий політичний процес – це послідовна зміна стану міжнародних відносин, що відбувається в результаті цілеспрямованої сукупної діяльності суб'єктів міжнародної політики із завоювання, утвердження і використання відповідного місця у цих відносинах та впливу на них.

Найбільш наочно світовий політичний процес проявляється у міжнародних відносинах, які за сутністю являють собою системну сукупність політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових і гуманітарних зв'язків між основними суб'єктами світового співтовариства.

Безумовно, провідна роль у сучасних міжнародних відносинах належить політиці, хоча в останні роки намітилось деяке переміщення їх

центру в бік економіки. Однак це переміщення дуже нестійке і при найменшій загрозі гору беруть політичні інтереси (повалення НАТО режиму Хусейна в Іраці, підтримка НАТО повстанців Лівії і повалення режиму Каддафі, економічна блокада Куби тощо). Пріоритетність політики в цих відносинах зумовлена тим, що, по-перше, вона тісно переплетена з економічними інтересами і є засобом їх задоволення (наприклад, політика «холодної війни» дозволяла постійно підтримувати гонку озброєнь і одержувати на цьому величезні прибутки). По-друге, політичні відносини все ще володіють потужними важелями впливу на міжнародні процеси та управління ними. Це діяльність ООН і контроль над міжнародними фінансовими організаціями, зовнішньополітична діяльність держав і громадських організацій та об'єднань. По-третє, міжнародні політичні відносини мають чітко виражену тенденцію до глобалізації, що висуває цілий ряд нових політичних проблем і потребує нових підходів і рішень. По-четверте, саме міжнародні політичні відносини мають визначальний вплив на формування міжнародного і світового порядку.

Основою виникнення міжнародних відносин були, насамперед, політичні та економічні інтереси держав. Ці інтереси (розширення кордонів держави і завоювання життєвого простору, об'єднання держав або укладання договорів між ними з метою забезпечення безпеки і зміцнення військової могутності, збагачення державної скарбниці і поповнення армії, придбання дешевої робочої сили тощо) визначали ще з працясів форми і методи міжнародної діяльності. У ній, поряд із утвердженням силою панування і підпорядкування, поступово вироблялися, спочатку між рівними державами, поважні форми спілкування і правила поведінки в міжнародних відносинах, влада чужої держави персоніфікувалася в конкретних особах – дипломатах.

Міжнародні відносини, міжнародна політика зводилися до взаємодії держав, тому що інших суб'єктів міжнародної політики не існувало. У цих умовах держави прагнули впливати одна на одну через міждержавні зв'язки, пропонуючи союзництво або заступництво, натравлюючи народи за принципом «поділяй і пануй», маніпулювали таємними засобами (підкуп, шантаж, шпигунство) і т.ін. На слабкі народи впливали через місіонерів, поширювачів своєї мови, культури, релігії, за допомогою насадження форм державного правління та ін.

Так поступово міжнародні відносини формуються у певну систему, основним суб'єктом якої є держава. У сучасних умовах такими суб'єктами, крім суверенних держав, виступають їх коаліції, спілки, блоки, наддержавні утворення (ООН та її інститути, у Європі – Рада Європи, Європарламент, Європейська спілка та ін.), а також народи, що борються за своє державне самовизначення.

Усі ці суб'єкти беруть участь в особливих видах діяльності, спрямованих на розробку та реалізацію міжнародного права, забезпечення

суверенітету національних держав у міжнародних відносинах; здійснення узгоджених політичних акцій стосовно окремих держав (ембарго, політична ізоляція, збройний вплив тощо); заходів і акцій, які мають всесвітнє значення (загальна безпека, охорона довкілля, подолання відсталості та зuboжіння, допомога у разі природних катастроф та ін.). Усе це можна об'єднати поняттям світова політика.

Отже, світову політику можна визначити як сукупну політичну діяльність суб'єктів міжнародного права – держав, ООН і інших легітимних органів та закладів світового співтовариства – щодо економічного співробітництва, забезпечення загальної безпеки, охорони довкілля, проведення воєнних акцій і вирішення інших проблем, важливих для світового співтовариства.

До головних проблем сучасності, які входять до сфери світової політики, відносяться збереження миру, подолання економічної відсталості багатьох країн, що звільнилися від колоніальної залежності та боротьба з голодом, вирішення питань охорони здоров'я та освіти, захист духовного середовища існування людства, екологія, енергетичне забезпечення, демографічні процеси та ін. По мірі розвитку світової цивілізації кількість проблем зростатиме.

Таким чином, можна стверджувати, що посилення ролі світової політики у забезпеченні прогресу людства, збереження довкілля і самого життя на землі стало об'єктивною закономірністю розвитку нашої цивілізації.

Однією з найдавніших форм світової політики, спрямованих на задоволення інтересів одних держав за рахунок інших була і, на жаль, ще залишається війна – організована збройна боротьба між державами, класами, націями, метою якої є захоплення або підпорядкування територій і народів, або звільнення від залежності чи захист незалежності.

З 56 століть земної цивілізації, відомих сьогодні людству, менше трьох століть (294 роки) можна вважати мирними. За цей період відбулося майже 14,5 тис. війн, в яких загинуло більше 4 млрд. людей. У літописі Київської Русі «Повість минулих літ» з 265 років тільки один рік описано як мирний. Кожен володар, починаючи війну, домагався встановлення миру, але на своїх умовах. Так було встановлено мир по-римські – Пакс Романа, коли Рим встановив контроль над усім Середземномор'ям і Західною Європою. За аналогією XIX століття на Заході йменується як Пакс Британіка, тому що упродовж того часу Англія відіграла роль головного «балансира» у Європі.

Віддавна починаються спроби виправдати війни, назвати їх справедливими. Цицерон називає такими війни, що велися або для помсти за заподіяне зло, або для вигнання загарбників. Макіавеллі підкреслював, що та війна справедлива, яка необхідна, і та зброя священна, на яку єдина надія. Виходить, що можна виправдати будь-яку війну, тому що необхідність її можна довести елементарно, так само як і «священність» застосу-

вання навіть зброї масового знищення. У міжнародній політичній теорії та практиці набули розвитку ідеї Н. Макіавеллі про «створення ворогів», перемога над якими гарантована та ідеї Т. Гоббса (концепція «війни всіх проти всіх») що склали філософську, правову і морально-етичну основу концепції «балансу сил».

З розвитком капіталізму зростанням інтернаціоналізації економічних зв'язків світова політика набуває глобального характеру.

У наш час світ виявився поділеним на зони політичного впливу тих чи інших політичних угруповань, блоків, держав, а боротьба за переділ цього впливу набуває часом гостроконфліктного, із застосуванням сили характеру. Ці політичні процеси особливо поживались після розпаду світової соціалістичної системи і розвалу СРСР. Головними напрямками цієї боротьби є прагнення США розширити свій вплив на Схід, залучення до програм НАТО і втягування до самого блоку центрально- і східноєвропейських держав; оголошення «сферою життєвих інтересів США» територій навіть колишнього СРСР і теперішньої Російської Федерації (Кавказ у цілому і Грузія та Чечня зокрема); використання НАТО територій колишніх соціалістичних країн Албанії, Угорщини, Болгарії, Югославії (Македонія) для організації бомбардувань Югославії в Косовській війні (весна 1999 р.) У цьому ж ряду стоять практично всі близькосхідні, африканські військові конфлікти від 60-х років до сьогодення. Здається, цей перелік ще буде продовжено, адже глобалістичні наміри США не змінилися, а навпаки, ще більше зміцнилися

Домінуючим політичним процесом у 80-ті–90-ті роки було прагнення до зміцнення міжнародної безпеки, усунення феномена війни з життя людства. Головну роль тут відігравали ООН, Рада Європи, окремі великі держави. Особливо активно ці процеси відбувалися в останні десятиліття існування СРСР: 1968 року у Москві, Вашингтоні й Лондоні був підписаний Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який до 1991 р. підписала 141 держава; 1972 рік – укладено договір між СРСР і США щодо протиракетної оборони, згідно з яким призупинялись в обох країнах роботи із створення систем не стільки оборони, скільки ракетного нападу, хоча США у 2006 р. в односторонньому порядку денонсувала цей договір, посилаючись на загрози тероризму; 1975 рік – Європейська нарада з безпеки та співробітництва в Гельсінкі, яка поклала початок згортанню «холодної війни»; наступні за цим підписання Договорів ОСО-1 і ОСО-2; ряд європейських нарад і конференцій, щорічні з 90-х років європейські економічні самміти.

Особливо динамічно ці процеси розвиваються в Європі: Маастрихтський договір (1991) обумовив подальше зміцнення економічного співробітництва і навіть економічну інтеграцію розвинених країн; інституціоналізувалась ОБСЄ, яка відіграє дедалі вагомішу роль у збереженні миру в міжнародних конфліктах. Перспективною видається діяльність

міжнародних організацій в Америці – ОАГ, в Африці – ОАС, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні – АТЕС та ін.

Перше десятиліття ХХІ ст. відзначилось зростанням напруженості, відтворенням військових операцій як засобу зміни влади та посилення впливу «помічників» у здійсненні цих змін на нові уряди (країни Близького Сходу, Північна Африка).

Протиріччя у світовій політиці, у світових політичних процесах не зникнуть. Можна навіть прогнозувати їх зростання в силу цілої низки ускладнюючих обставин (економічні кризи, демографічні зміни, погіршення екології, обмеженість енергетичних та інших ресурсів забезпечення життя й т.ін). Але разом із цим має існувати й розуміння неминучості багатополосності світу, визнання великими державами істинності суверенітету малих держав, їх прав і свобод; повинен затверджуватися цивілізований підхід до етапів і змісту суспільного розвитку, що прийшов на зміну протистоянню двох світових систем: соціалістичної і капіталістичної.

16.2. Світова політика на межі тисячоліть і глобальні проблеми людства

Незважаючи на створення на початку ХХ сторіччя об'єктивних передумов мирного розвитку країн і народів (економічне взаємопроникнення, політична взаємодія, розуміння могутності озброєнь тощо) воно виявилось найбільш кривавим в історії людства: дві світові війни, громадянські війни та національно-визвольна боротьба, локальні воєнні конфлікти, у яких брали участь десятки країн і багато мільйонів людей.

Перша світова війна – задіяно 38 держав-учасниць, мобілізовано 74 млн. солдатів та офіцерів, загинуло 10 млн., поранено і контужено 20 млн. чоловік.

Друга світова війна – задіяно 72 держави-учасниці, мобілізовано 110 млн. військових, загальні втрати становили понад 60 млн. чоловік. У локальних конфліктах часів «холодної війни» загинуло понад 20 млн. чоловік. Не припиняється загибель людей на різноманітних маленьких фронтах і нині.

Після першої світової війни створюється Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, у центрі якої – Ліга Націй. Вона має на меті узгоджувати інтереси країн-учасниць у сфері безпеки. Засновниками Ліги Націй були Англія, Франція, Італія, Японія, США. Але США не увійшли до цієї організації, тому що через великі поступки президента Вуде Вільсона в інтересах Англії та Франції конгрес США не ратифікував Версальський мир, а Ліга Націй так і не розв'язала реальних міжнародних проблем, що виникли у 30-ті роки: (мілітаризація Німеччини, Італії, Японії, їх агресії та розв'язання нової світової війни).

Під час другої світової війни з 1943 р. з ініціативи США, СРСР та Англії починається підготовка до створення міжнародної організації, яка взяла б на себе місію владнання конфліктних ситуацій мирним шляхом, відстоювала б мир і не допускала нових світових воєн. Така організація почала діяти з жовтня 1945 р. – Організація Об'єднаних Націй (ООН). Засновники її США, СРСР, Англія, Франція, Україна, Білорусія та ін. – усього 50 держав світу.

Але протиріччя між країнами-учасниками антигітлерівської коаліції поклали початок «холодній війні», ООН не змогла, особливо на початку своєї діяльності, повною мірою реалізувати належні функції.

Протистояння розкололо Європу, ядерна загроза, гонка озброєнь, воєнні конфлікти й локальні війни з участю великих держав (насамперед, США і СРСР) на три десятиліття затримали реалізацію цілей, проголошених при заснуванні ООН. І тільки Гельсінська конференція та угода, що була прийнята за нею в 1975 р., поклали початок «потеплінню» міжнародних відносин, появи паростків довіри у відносинах між країнами, обмеженню стратегічних, а потім і тактичних озброєнь. Від цього часу світова політика набуває нового вектора розвитку, розширення співробітництва, узгодження дій у міжнародних відносинах, утвердження миру як основи існування земної цивілізації.

Докорінні зміни наприкінці ХХ ст. відбуваються у світовій політиці і в міжнародних відносинах. На початку 90-х років завершилася «холодна війна», пожвавилася й стала більш цілеспрямованою і результативною діяльність ООН, у світі встановлюється панування обмеженої групи держав так званої «Великої сімки»; налагоджуються двосторонні партнерські відносини між колишніми супротивниками: США – РФ, США – Україна, Україна – ФРН і т.д. Щоправда, стратегічна мета США – утвердити своє світове панування – не змінилася. Головним завданням американської зовнішньої політики в Євразії є недопущення появи держав, що ставлять під сумнів американські стратегічні інтереси. Таких держав лише дві – Китай і Росія. По відношенню до Росії реалізується стратегія витіснення. Стосовно Китаю – стратегія нейтралізації.

Якщо для другої половини ХХ ст. найбільш характерною рисою була інтернаціоналізація економічних і політичних відносин на основі двополюсних систем – капіталістичної й соціалістичної і між ними – аморфні країни так званого «третього світу», то для останнього десятиліття минулого – ХХ і початку нового – ХХІ століть такою рисою є глобалізація. Це нове політичне і економічне явище, що означає такий ступінь інтернаціоналізації світового господарського життя, на якому відбувається значне зростання і лібералізація трансграничних переміщень товарів, послуг і капіталу, інтенсивний обмін інформацією і технологіями, своєрідне стирання кордонів, а світова економіка поступово набуває спільної основи. Її складовими стають транснаціональне виробництво, глобальна фі-

нансова система, єдиний, що формується нині, інформаційний простір. Ізольоване існування будь-якої країни, її відгородженість від світової економіки стали фактично неможливими, оскільки вони зумовили б автоматичне випадання такої країни з інноваційних процесів, без яких сучасний розвиток нашої цивілізації неможливий.

Водночас унеможливлення ізоляції і відкритість країни зовсім не гарантують її високоінтенсивного розвитку і досягнення рівня провідних країн світу. Навпаки, спостерігається чітка тенденція утримання країн, що розвиваються на тому ж рівні, у тому ж стані, що й досі. Більше того, глобалізація не дає змоги відсталим країнам піднятися до рівня розвинутих і з наростаючою активністю виштовхує їх зі складу світових виробників. Це, в свою чергу, веде до більшого їх збіднення. Так, країнам, що розвиваються, і в яких проживає майже 80 відсотків населення планети, належить лише 22 відсотки глобального багатства (за доходами). Якщо в 1960 р. різниця у доходах між найбагатшою і найбіднішою частинами населення Землі виражалась у співвідношенні 30:1, то в 1997 р. воно становило вже 74:1. Наприкінці минулого століття найбагатша група країн виробляла 86 відсотків світового ВВП, а найбідніша – лише 1 відсоток. Отже, глобалізація не тільки не вирішила, а навпаки загострила проблеми «третього світу» на шляху його інтеграції у систему світогосподарських зв'язків.

Особисто загрозливим є те, що сучасна глобалізація практично підпорядкована інтересам США, Оголошення ними ще в 70-х роках «сферою життєвих інтересів» практично всієї планети призвело до стійкої тенденції утвердження керівної ролі країни в установленні нового світового порядку. Як заявив ще в 1991 році 41-й президент США Джордж Буш, порядок по-американськи – «це воістину чудова ідея», тому що «лише Сполучені Штати володіють необхідною моральною переконаністю і реальними засобами для підтримання Нового порядку». Його наступник Б. Клінтон зробив уточнення: «Прогрес свободи зробив це століття Американським. З Божою допомогою... ми зробимо XXI століття Новим Американським століттям». І 43-й президент Джордж Буш-молодший з перших кроків свого правління наполегливо проводив саме таку політику. Дещо змінив тактику, але не відмовився від стратегії у цьому питанні й Б.Обама.

Усе це не могло не викликати певної протидії з боку інших країн світу, особливо тих, що не входять до так званого «золотого мільярда». Твердження про те, що потужна хвиля глобалізації з часом прибіє усі човни світової економіки до «берега щастя», викликає дедалі більшу недовіру у «країн-човників», яким не під силу змагатися з «країнами-кораблями». Їхня доля у цьому змаганні – латати пробоїни для виживання. Це обумовлено тим, що глобалізація економіки розділила світ на технологічно-ведучі й технологічно-залежні країни. Для того, щоб вирватися із залежності потрібні величезні кошти, яких ці країни не мають. Крім того, країни і регіони, які володіють сьогодні сучасними технологіями, мають

засоби і для розробки інновацій, нових інвестицій у новітні економічні процеси. А це ще більше ускладнює становище держав, що не ввійшли свого часу до групи елітних.

У цій ситуації надзвичайно складне становище і України. З одного боку, ми не належимо до технологічно-відсталих країн, а в деяких напрямках ми вільно конкуруємо (за якістю нашої продукції та технологіями) з тими ж «золото мільярдними» країнами: це ракетобудування, літакобудування, виробництво танків, турбін для атомних і теплових електростанцій, новітні розробки в медицині та ін. З іншого боку, відсутність коштів для просування наших товарів на світовий ринок, для боротьби з конкурентами, інвестиційна залежність від міжнародних фінансових організацій, де ведучу роль виконують США, витісняє нас зі сфери економічної глобалізації. Тому ми повинні добиватися формування багатополлярної системи міжнародних відносин, яка відображала б неоднорідність сучасного світу, різноманітність його інтересів. Щоб результати глобалізації не відкинули нас на задвірки цивілізації, а її ризики були мінімальними, наша влада повинна разом зі своїми економічними партнерами наполегливо шукати точки об'єднання інтересів, а на цій основі – і ефективно протистояти тиску світових монстрів, і активно втискуватись у світові глобалізаційні процеси, що принесе користь і країні в цілому, і нашому народу.

Сучасний період світової політики характеризується також виникненням цілого ряду проблем, що стосується інтересів і долі світового співтовариства, усього людства.

Перша з них – збереження миру і світової цивілізації, припинення гонки озброєнь, запобігання термоядерній війні, боротьба з міжнародним тероризмом.

Друга – проблеми, пов'язані із взаємовідносинами людини й суспільства: зростання населення, забезпечення його харчуванням, медичним обслуговуванням, можливістю освіти й т.ін.

Третя – проблеми, пов'язані з взаємодією людини та природи: енергетична, сировинна, продовольча, охорона і відтворення природних багатств.

Усі вони разом і кожна окремо нагально вимагають об'єднання зусиль світового співтовариства, доброї волі і порозуміння держав – суб'єктів світової політики, що дозволить вирішити їх в інтересах кожної країни і всього людства, а відтак і зберегти нашу цивілізацію.

Звернення до майбутнього на межі тисячоліть набуває чимдалі більшого значення у світовій політиці, спрямовує її русло співробітництва різних політичних і соціально-економічних систем із тим, щоб у майбутньому оригінальний внесок кожного народу сприяв виведенню світової цивілізації на більш високий рівень соціального прогресу, в якому не було б місця війнам, голоду, злидням, пригніченню, а були б забезпечені мир, процвітання народів, щастя кожної людини.

Питання для самоконтролю.

1. Що являє собою політичний процес?
2. Як можна визначити світовий політичний процес?
3. Що являють собою міжнародні відносини?
4. Чому у міжнародних відносинах пріоритетність належить політичним відносинам?
5. Дайте визначення світової політики.
6. Головні проблеми сучасності, які входять до сфери світової політики і як вони вирішуються?
7. Що таке війна? Війни справедливі і несправедливі.
8. Світові війни XX ст. і їх наслідки.
9. Створення ООН. Її роль у сучасній світовій політиці.
10. Чому країни «золотого мільярду» намагаються зберегти своє півне становище?

Завдання для самостійної роботи.

1. Проаналізуйте місце і роль України у світовому політичному процесі.
2. Економічні і політичні перспективи входження України до Євро-союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко В. Г. Політологія: підручник / В. Г. Антоненко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 3-тє. вид., перероб., доп. — К.: ВЦ "Академія", 2006. – 568 с.
2. Брегеда А. Ю. Основи політології. Навчальний посібник / А. Ю. Брегеда. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
Введение в политологию. Наука о политике. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений в 2-х ч / Под ред. Н.И. Горлача, Г.Т.Головченко. – Х., 1995.
3. Ч.1 – 248 с.
4. Ч.2 – 464 с.
5. Вятр Е. Социология политических отношений / Е.Вятр – М.: Прогресс, 1979. – 456 с.
6. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навчальний посібник/ С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2004. – 645 с.
7. Герасіна Л. Політологія: академічний курс. Підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл / М. І. Панов. – 2-ге. вид., перероб. і доп. – К.: Вид. дім "Ін Юре", 2006. – 520 с.
8. Зеленков М.Ю. Политология / М.Ю.Зеленков. – М.: Юридический институт МИИТа, 2009. – 302 с.
9. Кухта Б. Політологія. Історія і теорія політичної науки: курс лекцій / Б.Кухта – Л.: Кальварія, 2004. – 272 с.
10. Василик М.А. Политология. Учебник / М.А..Василик – М: Гардарики, 2009. – 588 с.
11. Гаджиев К.С. Политология. Пособие для сдачи экзамена / К.С.Гаджиев. – М.: Высшее образование, 2006. – 208 с.
12. Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.
13. Конституція України с изменениями от 01.02.2011// www.meget.kiev.ua.
14. Кравченко В.И. Политология. Учебное пособие для студентов. – Х., 2000. – 182 с.
15. Кухта Б. З історії української політичної думки. Навч. посібник / Б.Кухта – К.: Генеза.1994. – 368 с.
16. Мирончук В.Д., Храмов В.О. Основы политологии. Курс лекций / В.Д.Мирончук, В.О.Храмов – К.: МАУП.2000. – 117 с.
17. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений / В.С.Нерсесянц. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
18. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Підручник / В.М.Піча, Н.М.Хома. – 3-те видання перероб. і доповн. – Львів: Магнолія, 2009. – 476 с.
19. Политология: Учебно-методические материалы / Сост. Ю.Е.Коробкова

- М.: МИЭМП, 2007. – 36 с.
20. Политология. Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. – 4-те изд. перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 683 с.
21. Политология. Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Михайлова В.А., 2005. – 288 с.
22. Політологія посткомунізму: політологічний аналіз посткомуністических обществ / В.Полохало та ін. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
23. Політологія. Навчальний посібник для вузів / Упорядн. та ред. М.Сазонова. – Х.: Фоліо, 1998. – 735 с.
24. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория. Политические технологии. Учебник для студентов вузов / А.И.Соловьев. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 559 с.

Зміст

Передмова.....	3
Тема 1. Політологія як наука. Предмет і метод політології.....	4
1.1. Політика як соціальне явище	4
1.2. Предмет, метод та функції політології.....	5
Тема 2. Політика в історії суспільної думки	8
2.1. Політична думка Стародавнього світу.....	8
2.2. Політичні ідеї Середньовіччя	13
2.3. Політична думка Нового часу.....	15
Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні.....	18
3.1. Коротка історія української політичної думки від Київської Русі до XIX ст.....	18
3.2. Політологічні концепції українських вчених дорадянського періоду..	20
3.3. Основні політичні концепції міжвоєнного періоду	23
3.4. Теоретичні проблеми сучасної української політології	25
Тема 4. Політична система суспільства	29
4.1. Політична система суспільства. Сутність і функції.....	29
4.2. Типи політичних систем.....	31
4.3. Політична система України та проблеми її удосконалення	32
Тема 5. Влада	36
5.1. Поняття та види влади.....	36
5.2. Засоби (ресурси), процес і шляхи досягнення влади	39
5.3. Становлення державної влади в Україні.....	41
Тема 6. Політичні режими	44
6.1. Сутність політичного режиму.....	44
6.2. Типи політичних режимів	45
6.3. Закономірності переходу від тоталітаризму до демократії.....	48
Тема 7. Держава	52
7.1. Сутність і зміст держави.....	52
7.2. Історія української державності	54
7.3. Типи держав	56
Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство.....	60
8.1. Сутність правової держави та її принципи.....	60
8.2. Концепція громадянського суспільства	63
Тема 9. Політичні партії. Громадські організації та суспільно-політичні рухи.....	67
9.1. Політичні партії, їх сутність та роль у суспільстві	67
9.2. Партійні системи	71
9.3. Громадські організації та СПР	73
Тема 10. Політична еліта та політичне лідерство	77
10.1. Політична еліта та особливості політичної еліти України.....	77
10.2. Політичне лідерство та його типи	79
Тема 11. Політична свідомість і політична культура	84

11.1 Політична свідомість: сутність, структура, функції.....	84
11.2. Політична культура та її роль у політичному житті суспільства.....	88
11.3. Політика і мораль як система	90
Тема 12. Людина і політика	93
12.1. Особистість і влада. Права людини.....	93
12.2. Політична соціалізація.....	96
Тема 13. Політичні конфлікти та кризи	99
13.1. Поняття «політичний конфлікт»	99
13.2. Типологія політичних конфліктів. Етнополітичний конфлікт	102
13.3. Функції політичних конфліктів. Способи і методи їх регулювання	103
Тема 14. Вибори і виборчі системи.....	106
14.1. Сутність і призначення виборів. Основні принципи демократичних виборів.....	106
14.2. Виборчі системи	109
14.3. Основні процедури виборчого процесу	112
Тема 15. Соціальна політика держави. Державна політика в охороні здоров'я	115
15.1. Становлення державної політики в галузі охорони здоров'я	115
і медицини	115
15.2. Соціальна політика держави і охорона здоров'я у сучасному світі.	119
15.3. Державна політика України в галузі охорони здоров'я.....	121
Тема 16. Світовий політичний процес	125
16.1. Світова політика та світовий політичний процес	125
16.2. Світова політика на межі тисячоліть і глобальні проблеми людства	129
ЛІТЕРАТУРА.....	134

Навчальне видання

КРАВЧЕНКО Валерій Іванович.

РОБАК Ігор Юрійович

ГРОМОВ Анатолій Анатолійович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій для студентів

Відповідальний за випуск Кравченко В.І.

Редактор

Комп'ютерний набір Гольцева А.П.

Комп'ютерна верстка

Формат А5. Ризографія. Ум. друк. арк. 8,5.

Тираж 300 прим. Зам. № .
